

TURKISH ECONOMIC ASSOCIATION

DISCUSSION PAPER 2015/3

<http://www.tek.org.tr>

BÜYÜME ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

TUNCER BULUTAY

January , 2015

BÜYÜME ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

TUNCER BULUTAY

Bu yazıda, Türkiye Ekonomi Kurumu ve Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari İlimler Fakültesi'nin 24, 25 ekim 2013 tarihinde ortaklaşa düzenledikleri 17. Ulusal İktisat Sempozyumu'na sunduğum büyüme konusundaki görüşlerimi genişleterek açıklıyorum. Sempozyum'da gerçekleşen güzel ve kaliteli toplantılar için sözkonusu Kuruma ve Fakülteye teşekkür ediyorum.

Yazıda, belirtilen konuları önceki yazılarımda da incelemiş olduğum ve tekrarlardan kaçınmak istediğim için açıklamalarımı, bazı konuları inceleme dışı bırakarak ve 2002, 2003 yılları sonrası üzerinde yoğunlaşarak sunacağım. Konuyu iki temel başlık altında inceleyeceğim. Açıklamalarımda toplantılarda sunulan değerli görüşlerden de yararlanacağım.

I

GENEL HATLARIYLA BÜYÜME KONUSU

1. Genel Kuramsal Açıklamalar

Açıklamalarıma genel, kısa kuramsal görüşler sunarak başlamak istiyorum. İktisatta yer alan değişkenlerin büyük kısmı “içsel değişken” niteliğindedir. Genellikle dışsal olarak alınan teknoloji gibi önemli değişkenler de doyurucu biçimde araştırılmazlar. Büyük ağırlığı içsel değişkenler taşıdığı için, en son ve gelişmiş tekniklerle elde edilmiş olsalar da sonuçlar bağıntı (korelasyon) şeklinde olur, neden sonuç ilişkisi türünde olmazlar.

Öte yandan, belki de daha önemli olarak, genellikle tüm bilimlerde, yaşamda neden ile sonuç geniş ölçüde birbiri içine geçmiş durumdadır. Bilindiği gibi, örneğin sağcı iktisatçıların önemle vurguladıkları bir olgu, “beklentilerin” varlığı ve etkinliğidir. Bu kavram da özünde geleceğin bugünün belirlenmesinde etkin olduğunu söyler. Diğer bir deyişle, gelecek (sonuç) hakkındaki beklenti bugün üzerinde etkindir, dolayısıyla bir nedendir.

Son zamanlarda üzerinde yoğunlaştığım, hakkında Eskişehir Üniversitesinde 2013'ün yaz aylarında bir tebliğ sunduğum “karmaşıklık kuramı”, ortaya çıkış, zuhur (emergence) kavramıyla neden sonuç ilişkisine yeni bir anlayış getirmiştir. Bu farklı anlayışa göre, sonuçlar,

olay ve oluşumlar ilgili değişkenler arasındaki çoklu ve karşılıklı ilişkiler ağları ve ortamlarının işleyişi sonucunda ortaya çıkar. Nedenler ve sonuçlar, bunlar arasındaki karşılıklı ilişkiler, belirli niteliklere sahip bir ortamda oluşurlar.

Erzurum'daki 17. Ulusal İktisat Sempozyumu'nun temel konusu olan cari açık için de aynı ilişkiler sözkonusudur. İlk bakışta, cari açık dış sermaye ve paranın ülkeye girmesinin bir sonucudur. Öte yandan cari açık verebilme gücü, ekonominin dış sermayeyi çekme yeteneğinin bir göstergesi olarak sözkonusu sermaye hareketlerini belirleyen bir (neden), bir değişken olma niteliğine de sahiptir. Bu karşılıklı ilişkiler gözönüne alınmadan bu konuları anlamak zordur. Başka değişkenler de söz konusu olaylarda etkin olur.

2. Büyüme Modelleri

Ben akademik çalışmalarına büyüme modelleriyle başladım.¹ Doktora tezime olan çalışmada başta Harrod, Domar modelleri olmak üzere başka modelleri de inceledim. Harrod-Domar modellerinin iki temel amacı vardı: i) Ekonomilerin Birinci Dünya Savaşı sonrasında içine düştükleri büyük bunalıma (1929 bunalımı) benzer bir büyük krize düşme korkusu. Bu tehlikeleri engelleme çabası. ii) Durağan nitelikte olan Keynes Kuramına devingen bir katkı getirme isteği.

Sonraları, 1956, 1957 yıllarında Solow'un, bugün bile kullanılan, Neo-Klasik Büyüme Modeli öne çıktı. Ben de, gecikmeyle de olsa bu modeli inceledim.² Bu modelin de, bence iki temel ögesi bulunuyordu: i) Büyümeyi, dışsal bir değişken olarak aldığı teknolojik gelişmeye dayandırması. ii) Bu model de, ileri sürüldüğü yıllara yakın tarihlerde Harrod-Domar modelinin bunalım korkusunu esas almaktaydı. Zaman geçtikçe bu korku önemini yitirdi; Solow modelinin başka nitelikleri vurgulanır oldu.

---

¹Doktora tezime dayanan ilk kitabım, "Başlıca İktisadi Büyüme Nazariyeleri", SBF Yayını, Yıl 1961, Sevinç Matbaası, adını taşır. Büyüme modelleri üzerindeki 1972 ve 1995a tarihli kitaplarım için (Bulutay, 2012 (2013): s. 111'e bakılabilir)Büyüme konularında şu iki çalışmamı da belirtmek istiyorum: "Türkiye'nin 1950-1980 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler, ODTÜ Gelişme Dergisi, 1981 Özel Sayısı, s. 493-539", "Türkiye'nin 1923-1972 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Koneransları, Yirmiüçüncü Seri-sene 1974, s. 143-208. Aynı konularda 2005a ve 2007 tarihli iki yazım da, (Bulutay, 2012 (2013): s. 111)de verilmektedir.

²Bkz. (Bulutay, 1972)

Daha sonraları, 1986'da Romer'ın 1988'de R.E. Lucas'ın modelleri içsel büyüme modelleri geleneğini açtılar.³ Bu anlattığım, dip notlarda kaydettiğim bu çalışmaların geniş ölçülerde gelişmiş ülkelerle ilgilendiklerini, kalkınma konularını gözardı ettiklerini gördüm. Daha sonraki çalışmalarımda kalkınma sonuçlarını incelemeyi ön planda tuttum. Yakınlardaki⁴ bir toplantı da yine büyümenin kalkınma olmadığını savunan görüşümü açıkladım.

Burada son zamanlarda ileri sürülen bazı modeller hakkında kısa açıklamalar verecek, bu modellerin bazılarının savlarına karşı olan Osmanlı İmparatorluğu varlığı ve nitelikleri hakkında bazı olgulara dikkat çekeceğim. Bunlara geçmeden genel olarak modellerin temel bazı özelliklerini vurgulamak istiyorum.

Herhangi bir kuramsal model önemli saydığı, çok sayıda olmayan değişkenleri gözönüne alır, doğal olarak bazı değişkenleri de dışarda bırakır. Bazı değişkenler de ölçülmeye uygun bulunmadıkları için modele katılmaz. Ama bu dışarda tutulan değişkenler ya başkaları tarafından belirleyici sayılır ya da gelecekte büyük önem kazanır. Dünya, yaşam, ekonomi sürekli değişim ve gelişim içinde bulunduğu, ya da farklı bakış açıları daima var olduğu için dışarda bırakılan bazı değişkenlerin bazılarınınca ya da sonradan önem kazanması doğaldır.

Öte yandan, bazı görüşlerin, modellerinin varlıkları ve önemleri bilinse bile, kendilerinin ya da bazı değişkenlerinin, önemlerine uygun biçimde gözönünde tutulmadıkları da bilinir. Örneğin, R. Coase'ın 21 yaşında da, 20. Yüzyılın ilk yarısında (Bkz., The Economist, September 7th, 2013: 13, 14, 62) ileri sürdüğü şu soru bence bugün bile, geleneksel iktisat kuramında yeterince gözönüne alınmamıştır. "Firma niye vardır." Ben anlatmaya çalıştığım büyüme modellerinde bu sorunun gereğinin yeterince ele alındığını sanmıyorum. Çünkü konunun kalıplanmış üretim işlevleri çerçevesinde ele alınmasıyla yetinilmektedir.⁵

³Bkz. (Bulutay, 1995).

49, 10 Eylül, 2013 tarihli, Türkiye Ekonomi Kurumunun "kayıt dışı ekonomi" (veri sorunu) toplantısı.

⁵Metinde kaydettiğim dergi sayısında (The Economist, September 7th, 2013: 13,, 14, 62), R. Coase'ın ölümü üzerine üç sayfalık yazılar yer aldı. Kendisine Nobel ödülü ilk çalışmalarından (1932), kabaca 70 yıl sonra verildi. 1991 yılında verilen bu Nobel ödülünde bu çalışma ve 1961'de yazdığı ikinci makale vurgulanmıştı (s. 13). Ben, Nobel'i aldığıda Coase'ın şöyle dediğini anımsıyorum: "Bir kişiye 70 yıl önce yaptığı bir çalışma için ödül verilir mi?" Aynı ödül üzerine yaptığı konuşmada da Coase'ın şöyle söylediği; The Economist, 7th 2013: 62'de aktarılıyor: Bir bilim adamı, bir düşünür (Scholar) şunu bilmelidir: Söylediklerindeki yanlış olan kısa sürede açığa çıkarılır. Doğru söylediklerinin kabulünü görmek ise kendisine ancak yeterince uzun yaşadığında nasip olur.

Yeni iktisat yazını, yeni büyüme modelleri coğrafi, tarihi,⁶ kültürel etkenlerin verimlilik ve birey başına gelir üzerinde çok uzun süreli etkiler yarattığı şeklindeki görüşleri önce çıkarmıştır (Spolaore, Wacziarg, 2013: 362).⁷ Bu çalışmaların üç temel mesajını belirtmek istiyorum: i) İlk mesaj teknoloji ve verimliliğin çok uzun bir dönem boyunca etkinliklerini sürdürmüş olmalarıdır. ii) Sözkonusu kalıcı etki mekânsal olgulardan çok nüfuslar üzerinde yaşanmıştır. iii) Soyağacı (genealogy) ilişkisi bu gelişmelerde en önemli rolü oynamıştır.

Son mesajla ilgili olarak yazı şu görüşleri ileri sürmektedir: Soyağacı boyunca iki geçiş (transmission) mekanizması vardır. i) Eskilerde geçiş ya biyolojik ya da kültürel olurdu. ii) Şimdilerde ise, çeşitli miras sistemleri (genetik, epigenetik, davranışsal ve simgesel geçiş

Aynı dergi sayısında (s. 13) şunlar da yazılıyor: Zeki insanlar zor sorular sorarlar, çok zeki insanlar ise aldatıcı ölçülerde basit sorular sorarlar. Seksen yıl önce genç bir Britanyalı iktisatçı (R. Coase) hayretle sormuştu: “Neden şirketler (companies) vardır?” Bu soruya verdiği yanıt, o gün olduğu gibi bugün de büyüleyici olarak kaldı.

Aynı yerde şu ifadeler de yer alıyor: R. Coase şirketlerin varlığını, firmaların işlem masraflarını azaltmasına ya da yok etmesine bağlamıştır (s. 14) Eskiden de şimdi de sağcı iktisatçılarda fiyat mekanizması hayranlığı vardır. Ama fiyatların egemen olduğu ekonomilerde de şirketler vardır ve bunlar önemli işlev görürler. Bu şirketlerde firma içi işler yöneticilerinin kararlarıyla tahsis edilir. Çünkü işlem masraflarının varlığı fiyat mekanizmasının işleyişini zorlaştırır. Bu oluşumlarda merkezi yönetimin egemen olduğu şirketler daha etkin çalışır (s. 62).

Piyasacı Şikago Okulunun oluşturduğu, adına Coase teoremi denilip, R. Coase’a bağlanan bir ünlü yasa vardır. Bildiğim kadarıyla ismiyle anılan bu teoremi R. Coase pek benimsememiştir. Bu olgu bu notta kullandığım The Economist dergisinde (s. 14) şu tümcelerle ifade ediliyor. Coase yaşamın kuramdan daha karmaşık olduğunun bilincindedir. Ona göre, ne özel pazarlıklar ne de kirlilik (polluşun) vergisi, işlem masraflarının varlığında, bir piyasayı kesin biçimde etkin kılamaz (s. 62).

R. Coase, bir yıl önce 101 yaşında iken “Çin nasıl Kapitalist Oldu” adında bir kitap yayınladı (s. 13). Kendi çalışma yaşamını şu mütevazî sözlerle özetledi: Yüksek kuramda hiçbir yenilik yapmadım. Benim iktisada katkım ekonomik sistemin, apaçık oldukları için gözardı edilen yanlarının (veçhelerinin) iktisatta içerilmesini zorlamak olmuştur. The Economist (s. 62) bu görüşleri şöyle değerlendiriyor: Gözardı edilenlere dikkat çekmek Coase’a hem yasayı hem de iktisadı dönüştürmede yardımcı olmuştur. Ben de, Coase’ın bu köklü katkısına saygı duyuyorum.

6Bu konularda D. Comin ve çalışma arkadaşlarının bir yazısı için (Bulutay, 2012 (2013): dipnot (s. 60))a bakılabilir. Notta Q. Ashraf, O. Galor’un bir yazısına da atıf vardır.

7Bu konulardaki diğer çalışmalar için (Spolaore, Wacziarg, 2013: 362)ye bakılabilir. Bu araştırmalar içinde, savlarını aşırı bulup katılmadığımı önceki notta belirttiğim bir çalışmaya (Comin, Easterly, Gongs (2010) yeniden dikkat çekmek istiyorum. Son yazının bulgularına göre, milattan önce 1000 yılında en ileri teknolojileri kullanan ülkeler, milattan sonra 1500 yılında ve bugün de en ileri teknolojileri kullanmaya devam etmektedirler. Bu sav, özellikle bu ülkelerin halkının atalarındaki değişmeyi düzelttiğimizde geçerli olmaktadır.

yolları) arasındaki karmaşık karşılıklı ilişkiler yolu, genlerin ve kültürün birlikte evrimi süreci öne çıkmaktadır. (s. 362)

Yazı, izlenebilecek gelişmenin, ileri ülkeleri yakalama politikalarının tarihi, geleneksel etken ve olguları (değerler, ilkeler, kurallar, güvensizlik, bozuk iletişim, ayrımcılık, vb. alanlarında erişilmek istenen gelişmiş ülkelerle aradaki farklılıklar) karşısında güçsüz kalabileceğini söylemektedir. Ama üç temel nedenle bu politikaların etkin, başarılı olma şansları da vardır. Diğer bir deyişle, sağlıklı, bilinçli, güçlü, istençli (iradeli) politikalar gelişme önündeki engelleri yıkabilir. Çünkü gelişme rastgele bir olgu değildir, insanların eseridir. (İkinci temel neden)

İlk temel neden, birey başına gelirin gelişmesinde tarihsel değişkenlerin payının yüzde 40-60 civarında olmasıdır. Ülkeler arası farklılıklar sürekli, daima kalıcı değildir. Bazı çevre ülkeleri gelişmiş ülkelere yaklaşabilmiştir.⁸ Bu bakımdan yaşadığımız, yaşamakta olduğumuz küreselleşme gibi olgular sözkonusu yaklaşımları kolaylaştırıcı yönde etkin olmuştur. Ülkeler arasındaki farklılıklar 19. Yüzyılın ikinci yarısında çok daha fazla iken, 20. Yüzyılın ikinci yarısında çok azalmış, yaklaşma eğilimleri güçlenmiştir. (s. 363, 364)

Üçüncü temel etken son noktayla yakından ilgilidir. Çünkü burada, tarihin ve ilişkiye girmenin, gelişmenin ve yeniliklerin etkileri “engel” olarak alınmıştır, doğrudan geçiş etkisi şeklinde alınmamıştır. Doğrudan etkiyle gelişmiş ülkelere yaklaşma daha zordur.

Diğer bir yazı (Levine, Rubenstein, 2013), “çağdaş eğitimin getirisi yüksek olduğu halde neden çocuklar yeterli ölçüde okumuyor” şeklinde bir soru soruyor. Çocukların okumamasının bir temel nedeni olarak düşük gelirli ailelerde biliş (cognition) düzeyinin azlığını görüyor. Diğer bir deyişle çocukların okumalarında kültürün önemini vurguluyor.

8Aynı yazıda (Spolaore, Wacziarg (2013): 364, 365), Japonya’da başlayıp ona yakın toplumlara uzanan çağdaş gelişmenin Doğu Asya’ya yayılması olayı uzun süreli engellerin başarılı şekilde aşılabildiğinin bir örneği olduğu söyleniyor. Coğrafya, tarih ve genetik açılarından Avrupalı yenilikçilerden çok uzakta bulunan Japonya, Sanayi Devrimini görece erken yakalayabilmiştir. Japonya Sanayi Devrimine ulaştıncaya kadar bir kültürel çıkarma limanı olmuş, onu Güney Kore, Kore’yi de çeşitli Doğu Asya ülkeleri izlemiştir. Bunlara karşın Kuzey Kore, çok kötü politikaları ve kurumları yüzünden bu gelişmelerin dışında kalmıştır. (s. 364) Aynı sayfalarda (s. 364, 365) Hong Kong ile Çin arasındaki ilişki diğer bir örnek olarak verilmektedir. Bu örnekte P. Romer’in 2009 tarihli görüşlerine dayanılmaktadır. Romer’e göre, Çin’in hızlı büyümesi Hong Kong’un oluşturduğu gelişmenin gösteriş etkisinden yararlanmıştır. Diğer bir deyişle Hong Kong, Çin için bir çıkarma, atlama limanı olmuştur. Bu görüşe göre, İngiltere 1997’de Hong Kong’u Çin’e geri verdiğinde, bu olay, Hong Kong’un Çin’le yeniden birleşmesi olmamış, daha çok Çin’in Hong Kong’la yeniden birleşmesi olmuştur. Hong Kong deneyimi Çin’in diğer bölgelerine yayılmıştır. Böylece, Hong Kong’da uygulanan serbest piyasa ilkeleri Çin’e yayılmıştır.

Başka bir çalışma (Doepke, Zilibotti, 2013), farklı bir konuda aşağıdaki soruyu soruyor: “Neden ülkeler arasında büyüme ve yaşam standardı çok farklı?” Yazıya göre, bu tür gözlemlerin büyüme-kuramı açıklamalarında faktör donanımları, teknoloji, kurumlar şeklindeki üç açıklayıcı değişken arasındaki farklılıklar üzerinde yoğunlaşmakta; kültür, değerler ve tercihlerdeki farklılıkların potansiyel rolü bir tarafa itilmektedir. Oysa, gerçek yaşamda kültür önemlidir, büyüme ile kültür arasında karşılıklı ilişki vardır. Tercihler babadan oğula geçmekte, kültürel tercihlerle iktisadi ortam arasında karşılıklı ilişki bulunmaktadır. Yazı, değerler, tercihler ve kültürün gözönüne alınmamasında bu alanlardaki verilerin açık, belirli, disiplinli, sağlıklı olmamalarının da katkısı olduğunu vurguluyor.

Özetlemeye çalıştığım bu yeni modelleri kısaca değerlendirerek devam etmek istiyorum. Önce soyağacı modelini, özellikle tarih boyunca Batı uluslarının üstünlüğünün sürdüğü anlayışını ele alacağım. Bu konuda Çin’in geçmişteki üstünlüğü vurgulanır. Ben Ortadoğu ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde duracağım. Konunun uzmanı olmadığım için T. Kuran’ın (2004) yazısına dayanacağım.

T. Kuran (2004) özetle şunları yazıyor: Bin yıl önce, kabaca 10. Yüzyılda Orta Doğu, yaşam standardı, teknoloji, tarımsal verimlilik, okuma yazma, kurumsal yaratıcılık alanlarında dünyanın iktisaden gelişmiş bir bölgesiydi. Yalnızca Çin, bu bölgeden daha gelişmiş olabilirdi. Fatih zamanında Orta Doğu geri değildi; gelişmişti. (s. 71, 77).

Ama sonraları Ortadoğu Batı dünyasının kurumsal dönüşümüne koştur bir gelişme göstermede başarısız oldu. Bu kurumsal dönüşümle Batı dünyası, kaynakları biraraya getirme kapasitesini, verimli kaynaklarının eşgüdümünü sağlamayı ve mübadeleleri yürütebilme, yönetebilme gücünü büyük ölçüde artırdı... 19. Yüzyıla gelindiğinde, tüm orta doğu, Batı Dünyasına, onun yeni dünyadaki uzantılarına göre açık biçimde “azgelişmişti.” 21. Yüzyıla gelindiğinde ise Orta Doğu, Uzak Doğunun bazı kısımlarının belirli ölçülerde gerisine de düştü (s. 71).

Aynı yazıda Orta Doğunun, bu arada Osmanlı imparatorluğunun, belirtilen dönemlerde geri kalmış olması aşağıdaki nedenlere bağlanıyor: Kurumlar ve dini yapı temel geri kalma nedeni sayılıyor. Engelleri oluşturan kurumlarda şunlar önemlidir: i) İslamın sermaye birikimini engelleyen miras yasası (s. 71), bu yasa mirasta eşitlikçiliği esas alır (s. 74). ii) İslamcı yasanın kesin biçimde bireyci olması, yasa da şirket, tüzel kişilik (Corporation) kavramının bulunmayışı. Bu da ortaklığın, işbirliğinin yokluğunu ve örgütsel gelişmeyi engellemiş ve sivil toplumun zayıf kalmasına katkı getirmiştir. iii) İmparatorlukta egemen olan vakıf sistemi birçok kaynağı işlevsiz kılmıştır. (s. 71, 72)

Yazı ortaçağın islamın yönettiği devletlerinin, bu arada Osmanlı İmparatorluğunun iki temel yönetim ilkesi bulunduğunu söylemektedir: i) Tedarikçilik (provisionism), ii) maliyecilik (fiscalism). Bunlardan ilki yiyecek ve gerekli gereksinimleri sağlamak, ikincisi devletin mali kaynaklarına öncelik vermek olarak tanımlanıyor.

Tedarikçilik ilkesi, kritik nitelikteki malların sürekli sunumunu güvence altında tutmayı vurgular, genellikle kentsel nüfusları doyurmayı, tatmin etmeyi hedef olarak alır. Bu ilke sık sık dışalım teşvik etmeyi, dışsatımı ise engellemeyi gerektirir. İkinci ilke, devletin halkından kendisine sürekli kaynak aktarma isteği, gücü içinde bulunmasını ifade eder (s. 74).

Aynı sayfanın dipnotunda değerli iktisat tarihçisi Mehmet Genç'in bu iki ilkeye üçüncü bir ilke eklediği belirtiliyor. Gerçekte de M. Genç bu üçüncü gelenekçilik ilkesine önem vermektedir. Diğer bir deyişle Osmanlı İmparatorluğunda geleneklere büyük saygı, muhafazakarlık daima ön planda yer almıştır. (Bu konularda (Bulutay 2012(2013): 58-62)ye de bakılabilir.

T. Kuran yazısında o zamanın Orta Doğusu ile Orta Çağ Batı dünyası arasında bazı karşılaştırmalar da yapmaktadır. Önemli bir fark, Batı Dünyasında şirketlerin var olmasıdır deniliyor. Böylece Batı Dünyasında şirketlerin varlığı sayesinde bu ülkelerde vergiler düşük, devlet gücü sınırlı kalmış, mülkiyet hakları korunmuştur, görüşüne yer veriliyor. (s.

77)⁹ (T. Kuran'ın diğer iki yazısı için (Bulutay, 2012(2013): 79-81)e de bakılabilir.)

Ben soyağacı görüşlerine pek katılmıyorum. Bu konuda iki alıntı vererek devam etmek istiyorum. İlk alıntıda D. Kuban (2013: 5) şunları yazıyor: “Geri kalmışlık bir dinsel özellik değildir... Antik birikim, Müslüman toplumunda matematik, fizik, tıp ve felsefe alanlarında ünlü bilim adamları ve filozoflar yetişmesine yol açmıştır... İslam kültürünü Avrupa'nın önüne geçiren bu aydınlanma dönemi, Rönesans'a kadar Avrupa'yı aydınlatmıştır. 12. Yüzyıldan önceki bu yaratıcılık, İslamın bilim ve felsefe karşısı olmadığını kanıtladığı gibi, bugünün Müslümanlarına geleceklerini nasıl çizeceklerini göstermektedir.” Ben bu görüşe katılıyorum.

Bu görüşü destekleyen bir ifade Ferguson (2011: 76) da aşağıdaki sözlerle yer alıyor: “Batı hem klasik bilgi kaynaklarını koruması, hem de matematik ve optiğin yanı sıra haritacılık, tıp ve felsefede yeni bilgiler üretmesi açılarından ortaçağ islam dünyasına borçludur. İngiliz düşünür Roger Bacon bunu şöyle teslim eder: “Felsefe Müslümanlardan alınmıştır.”

Aynı kitapta (s. 38), sonraki dönemlerde Batı'yı ötekilerden ayıran, yani küresel gücün asıl kaynaklarını oluşturan altı yeni kurum toplamının öğeleri şöyle sıralanıyor: Rekabet, bilim, mülkiyet hakları, tıp, tüketim

---

9Ekim 2013 ayında, televizyonda, CNN kanalında iki değerli tarih profesörünün Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki görüşlerini dinledim. Bu görüşlerde yer alan, belirleyebildiğim ve önemli bulduğum bazı bilgileri aktarmak istiyorum. Anadolu'da, 12., 13. Yüzyıllarda birbirinden pak farklı olmayan, birbirleriyle akraba kabileler vardı. Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan aşiret de bunlardan biriydi. Rumeli'ye çıkış bu aşireti diğerlerinden ayırmış, daha yüksek bir konuma getirmişti. (Ekim 2013 sonunda açıklanan arkeolojik bir buluş, bugüne kadar bilinenlere ters olarak, Hitit'lerin de Avrupa'ya çıkmış olduklarını göstermiştir.)

Esasında Osmanlılar önce kabile, sonra devlet (ulus), Fatih'in İstanbul'u almasıyla da imparatorluk oldular. Biz genellikle Osmanlı'nın askeri etkinlik ve başarıları üzerinde yoğunlaşırız. Bu nedenle Fatih'in oğlu Beyazıt dönemi gölgede kalır. Oysa İmparatorluğun bürokratik, idari yapısı bu dönemde kurulmuş, İmparatorluk yönetimi, bir bakıma, bu dönemde oluşturulmuştur.

Osmanlı imparatorluğu Batı Dünyasından farklıydı: i) Osmanlı'da adalet, Batıya göre daha ileri idi. (T. Kuran (2004: 74), Osmanlı Yönetiminde Müslümanlar az vergi öder denir ama, bu görüş doğru değildir, diyor.) ii) Müslümanlıkla Hıristiyanlık birlikte yaşamaktaydı, dinler arası hoşgörü vardı, mezhepler arası ilişkiler çok daha keskin ve yıkıcıydı. (Benim görüşüm. Parasal, finansal işler azınlıklara verilerek, bir bakıma Yahudiler, Hıristiyanlar ayrıcalıklı sınıflar düzeyine çıkarılmışlardı.)

Osmanlı İmparatorluğunun iki idari temeli şunlardı: i) İmparatorluğun parçalanmasını engellemek için Şehzade katline izin verilmesi, ii) derebeyliğin gücünü engellemek amacıyla “devşirme sisteminin” yaratılması. Bilindiği gibi bunlardan ilki sonraları kaldırıldı, ikinci ilke, özellikle yeniçeri sistemi sonraları çok bozuldu, daha sonra da yok edildi. (Bu konuda, (Ferguson, 2011: 95)e de bakılabilir.)

toplumu ve çalışma ahlakı. Kitabın izleyen, sonraki kısımları (chapter) bu başlıklar altında sunuluyor.¹⁰

Açıklamalarıma üç konu hakkında bilgi vererek devam ediyorum. İlk konu yerçekimi modelidir. Sonraki özet açıklamalardan ilki büyüme etkenlerine, ikincisi aile bağlarının rolüne dikkat çekmektedir.

3. Yerçekimi (Gravity) Kuramı

Bilindiği gibi iktisatta, özellikle coğrafi yaklaşımlarda kullanılan yerçekimi (gravity) modeli vardır. Birçok alanda olduğu gibi, bu kuramın, kaba şekilde de olsa, ileri sürülmesi eskilere, 1885'e dek indirilebilmektedir. Ama kuramın matematiksel biçimi ve görgül uygulaması 1962'de Turbergen'in başında yer aldığı bir Hollandalı grupça ileri sürülmüştür. (Van Bergeijk, Brakman, 2010: 2, 4: Helpman, et al. (2008): 441, 442).

Kuramın içeriğinde iki temel öge vardır: i) Büyük ekonomik birlikler (clusters) arasındaki ilişki küçük birlikler arasındaki ilişkiden daha güçlüdür. ii) Birbirine yakın birlikler uzak olanlardan daha güçlü biçimde birbirlerini çekerler. Öte yandan, bu ilişkiler açık şekilde belirli değildir, kabadır. Kabalıkların kaynağında ise yine iki öge yer alır: a) Büyük ortaklıklardan, b) ya da uzaklıktan ne kastedilmektedir? (Van Bergeijk, Brakman, 2010: 1).

Bu kuramın en iyi bilindiği alanlar uluslar arası ticaret ve sermaye akımlarıdır. Ama kuram, tüketicilerin bir alışveriş yeri ile diğeri arasında, insanların hastaneler arasında nasıl hareket ettikleri gibi alanlarda da kullanılmaktadır.

Uzaklık kavramları da zaman içinde çeşitlenmiş, zenginleşmiştir. Başlangıçta uzaklık metre ölçüleriyle ve ulaştırma masraflarının değerini göstermek amacıyla kullanılıyordu. Sonra tarifler gibi dış ticaret kısıtlamaları da uzaklık ölçütü olarak ele alınır oldu. Daha sonraları, iktisatdışı etkenler, kültürel etkenler, din, dil farklılıkları, koloni ilişkileri,

---

10Aynı kitapta (Ferguson 2011: 77) Kanuni Sultan Süleyman'ın aşağıdaki sözlerindeki büyük savlara hak veriliyor: "Ben ki sultanlar sultanı, hakanlar hakanı, cihanın hükümdarlarına taç veren, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan (kişiyim)..." Sonra şu ifadeler yer alıyor: "İstanbul'da onun adını taşıyan Cami bu büyüklük savının kalıcı bir timsalidir. Daha az bilinen bir yönü bir tıp okulu (Darültıb ya da Süleymaniye Tıp Medresesi) kurmuş olmasıdır." Kitabın sonraki sayfalarında (s. 94-96) Osmanlı imparatorluğunun gerilemiş süreci ele alınıyor, şu ifadeler yer alıyor (s. 94): "Viyana kuşatmasından yetmiş yıl sonra, iki adamın kişiliği Batı uygarlığı ile Yakındoğudaki Müslüman rakibi arasında açılan uçurumun göstergesi gibiydi. İstanbul'da Padişah III. Osman gerileyen bir Osmanlı İmparatorluğu'nun başında uyuşukça dururken, Potsdam'da Büyük Friedrich Prusya Krallığı'nı askeri etkinliğin ve idari rasyonelliğin simgesi haline getiren reformları yürütmekteydi."

kurumsal çeşitlilikler, teknolojik gelişme farklılıkları gibi olgular da uzaklık kavramı içine sokuldu.” (s. 1)

Aynı yazıda (s. 2, 14, 15) yer alan uzaklıkla ilgili bir noktayı da belirtmekte yarar vardır. Uzaklıkla ilgili değişkenlerin zaman içinde etkisi azalmadı, tersine arttı. (s. 2) Böylece uzaklığın öldüğünü söyleyen bir grubun fikrinin tam tersine, 20. Yüzyılın ikinci yarısında, mesafe, uluslar arası ticaret akımlarını belirlemede daha az değil daha çok önemli olmaktadır. (s. 14, 15). Aşağıda yararlanacağım bir yazıda (Martinez-Zarzoso, Marquez-Ramos, 2005: 1, 25) ters yönde bir bulguya ulaşıyor. Buna göre, enformasyon teknolojisinin gelişmesi coğrafyanın, uzaklığın ticaret üzerindeki etkisini azaltmıştır.

Şu nokta da önemlidir (s. 16): Uzaklığın, yerçekimi denilen olgunun etkisi miktar yoluyla mı, değer yoluyla mı gerçekleşmektedir? Diğer sözcüklerle, uzaklık, yaygın (extensive) marjinle mi (firma sayıları, mal sayıları, uluslar arası ve/veya yatırım ilişkiler sayılarıyla mı) ya da yoğun (intensive) marjin yoluyla mı (ürün başına, firma başına değer, karşılıklı ticaret ve/veya yatırım başına değer) etkin olmaktadır? Biril (mikro) verilere dayanan araştırmalar uzaklıkla sayılar arasında güçlü eksi ilişkilere ulaşmaktadır. Ama yeni çalışmalar da yapılmakta, bunlara gereksinim duyulmaktadır. (Bu konuda (Helpman, et. al., 2008: 477)ye de bakılabilir.)

Uzaklık kavramının kaba ve çeşitli olduğunu yukarda belirtmiştim. Araştırmalarda uzaklık yalnızca ulaştırma masraflarının bir ölçüsü olarak kullanılmamaktadır. Diğer bir deyişle, başka değişkenler de ülkeler arasında yakınlık ya da uzaklığa neden olabilir. Son zamanlarda yerçekim modellerinde böyle dokunulamaz (intangible) uzaklık ölçütleri kullanılmaktadır. Bunlar farklı kurumları, farklı kültürleri, farklı teknolojileri ifade edebilmektedir. (Van Bergeijk, Brakman, 2010: 18)

Bir yazıda (Martinez-Zarzoso, Marquez-Ramas, 2005: 1, 2) yerçekimi denklemine teknolojik yenilik, ulaştırma altyapı değişkenleri eklenmekte, bunların uluslar arası ticaret üzerindeki etkileri araştırılmakta ve şu bulgulara ulaşılmaktadır. Bu iki değişkene yapılan yatırımlar ülkelerin rekabet düzeyini iyileştirmektedir. Ülkeler teknoloji açısından birbirlerine yakınlaştıklarında daha çok ticaret yapar hale gelmektedirler.

Bu bulgular yazının sonuç kısmında (s. 25) şöyle ifade edilmektedir: Coğrafi konum ve uzaklığın ticareti açıklama gücü ulaşım altyapısının ve teknolojik yeniliklerin açıklama gücünden önemli ölçülerde daha zayıftır. Dışalımcıların teknolojisinin ticaret üzerindeki etkisi dışsatımcıların aynı etkisinden daha düşüktür. Dışsatım ülkesinin teknolojik donanımının

yüksekliği daha çok dışsatıma yöneltmektedir. Ülkeler teknolojik yönden birbirlerine yakın olduklarında daha çok ticaret yapmaktadırlar.

İki öncesi yazıda (Helpman et. al., (2008): 458), ülkeler kapsanarak 1970-1997 dönemi uluslar arası ticaret açısından inceleniyor. Yazı (s. 442, 443) şu temel olgulara ulaşıyor: i) Ülke çiftlerinin yaklaşık yarısı birbirleriyle ticaret yapmıyor. ii) 1970-1997 döneminde ticarete yaşanan hızlı büyüme, yeni ticaret ortakları arasındaki ticaret artışından ziyade büyük ölçüde 1970 yılında da birbiriyle ticaret yapan ülkeler arasındaki ticaret hacmindeki büyümeden kaynaklanmaktadır. (Buna karşın, aynı sayfada (s. 443) dipnotta şu görüş yer alıyor: G.F. Felbermayr, W. Kohler (2006), yazılarında, yeni ticaret akımlarının 1970 yılı öncesinde dünya ticaretindeki artışa büyük ölçüde katkıda bulunduğunu yazıyorlar.) iii) Dönem sonunda, 1970’de birbirine dışsatım yapan ülke çiftlerinin arasındaki ticaret ortalaması, birbiriyle ticaret yapmayan ülkeler ticaret hacimlerinin ortalamasının çok üstündedir.

A.Boulhol, A. De Serres’de (2010: 324)tesöylendiği gibi yakınlığın ülkelerin ya da bölgelerin verimliliği üzerinde iki olası olumlu etkisi olur. Bunlardan ilki yakınlığın üreticiler arasında rekabeti artırmasıdır. Rekabet kaynak kullanımında etkinlik artışı sağladığı gibi yenilikleri de uyarır. İkinci yol ise ölçek ekonomilerinin yarattığı uzmanlığın artan getirileri olanaklı kılması, karşılaştırmalı üstünlük üzerinde olumlu etki yaratmasıdır. Bu iki etki, genellikle birbirlerini güçlendirici şekilde etkin olur. Büyük piyasalara uzaklık ise, ulaştırma masraflarının yüksekliği nedeniyle sözkonusu olumlu etkilerin oluşmasını, büyük getirilere erişimi zorlaştırır.

Coğrafi uzaklığın rolü ve komşu ülkelere etkisi geleneksel büyüme modellerinde genellikle dikkate alınmaz. Oysa ekonomik etkinliklerin bir yerlerde yoğunlaşması çok bilinen bir olaydır. Dolayısıyla bu yoğun merkezlerle yakınlık ülkelerin ekonomisi için önemlidir. Etkinliklerin yoğunlaştığı merkezlerden uzaklık ülkelerin gelişmesini engeller. (s. 329)

Yazıda, Solow modeline beşeri sermayeyi ekleyerek genişleten G.N. Mankiw ve arkadaşlarının 1992 yılındaki yazıları kullanılmakta, OECD ülkeleri için bazı bulgulara ulaşılmaktadır. Yazı (s. 334, 335) bazı yakınlık/uzaklık ölçülerine dayanarak 2005 yılı için OECD ülkelerinin değerlerine ulaşıyor. Beklenebileceği gibi uzaklıklar toplamı ölçüsünde en uzak ülkeler Avustralya ve Yeni Zelanda’dır, Türkiye çok uzakta değildir. Buna karşın, piyasa potansiyeli, piyasaya erişim, üretici erişimi ölçülerinde Türkiye en alt sıralarda yer almaktadır. Bu ölçülerde Türkiye, çok uzaktaki Japonya’nın, hatta Kore’nin çok gerisindedir. Ayrıca Türkiye’nin bu yakınlıklarda iç ekonomisinin payı çok düşüktür.

Çalışmanın genel bulgularına göre, üç ölçü birey başına gelir üzerinde istatistik açıdan anlamlı etki yaratmaktadır: i) Karşılıklı uzaklıkların toplamı, ii) piyasa potansiyeli, iii) piyasaya erişim ile üretici erişiminin ağırlıklı toplamı. Örneğin bazı ölçülere göre uzaklığın birey başına ulusal gelire olumsuz etkisi Avustralya ve Yeni Zelanda için yüzde 11, buna karşın ulusal gelire olumlu etki Belçika ve Hollanda için yüzde 6-7 olabilmektedir. (s. 350)

E. Helpman (2004 (2010)) kitabının önsözünde dört büyüme ilkesi, etkeni olduğunu söylüyor ve bunları şöyle sıralıyor:

i) Bilinen, önemli ilk büyüme etkeni fiziksel ve beşeri sermaye birikimidir, ama bunlar, ülkeler arası birey başına gelir ve bu gelirin büyüme oranı arasındaki farklılıkların ancak bir kısmını açıklar. Teknolojik ve kurumsal etkenler de bu sermaye girdilerinin birikim oranını etkiler ve bu etkenler bir bakıma daha temel nitelik taşırlar (s. x).

ii) Toplam etken verimliliği (total factor productivity). Bu tek verimlilik ölçütü, bir üretim sürecinde, tüm girdilerin birleştirilip kullanılmasının katkılarını ölçmektedir. Bu etkinliğin belirleyicilerini iyi saptayabilmek için, bilgi birikimini nelerin şekillendirdiğini ve özellikle bilgi yaratımı özendiricilerini anlamamıza ihtiyaç vardır. Bu gereksinim de bizi, doğal olarak şunları araştırmaya yöneltir: a) Araştırma ve gelişmenin, b) yaparak öğrenmenin, c) dışsallıkların, d) artan getirinin ve bunların etkilerinin araştırılması. Bunların ötesinde, bilgi yaratımını özendiren ya da engelleyen kurumsal (hem kurumlara, hem de kurallara ilişkin) etkenlerin incelenmesi de gereklidir. (s. x, 152).

iii) Farklı ülkelerin büyüme oranları birbirleriyle karşılıklı etkileşim ve dayanışma içindedir. Çünkü bilgi akımları, ulusal sınırları aşar, dış ticaret ve dış yatırım, yenilik yapma, öykünme ve teknolojileri kullanma süreçlerini ve özendiricilerini etkiler (s. x, xi).

iv) İktisadi ve siyasal kurumlar (ve kurallar) her tür birikim ve yenilik özendiricilerini, ayrıca, ülkelerin değişimlere uyma yeteneklerini etkiler. (s. xi).

Yukarda, yeni modelleri incelerken, kültürün, soyağacının büyüme konusundaki önemini vurgulayan çalışmaları özetlemiştim. Burada, ilgili bir konuyu, aile bağlarının rolünü irdeleyen bir çalışmadan (Alesina, Giuliano, 2013) kısa alıntılar yapmak istiyorum.

Yazı aile bağlarının, toplumsal sermaye, siyasal katılım ve ulaşılan iktisadi sonuçlar üzerindeki etkilerini inceliyor (s. 3/30). Büyüme etkenleri olarak şu toplumsal davranışlar üzerinde duruyor: i) Siyasal katılım ve siyasal hareket, ii) genel nitelikteki ahlakın (morality)

ölçümleri, iii) kadınlara ve topluma karşı takınılan tutumlar, iv) işe karşı benimsenen işgücü piyasası ve tutumlar (4/30). Yazının önemli, tartışmaya açık bir bulgusu şunu söylüyor: Aile içi güven (trust) hem büyümeyi hem de genel güveni engelliyor. Genel güven büyüme için var olması gerekli bir koşul niteliği taşıyor.

4. Büyüme Evreleri ve Çeşitli Ülkelerin Gelişmesi, İlgili Gelişmeler

Bu konudaki açıklamalarıma dünya ekonomisinde ikinci Dünya Savaşı, özellikle 1950 sonrasındaki gelişmeleri, genel ve kaba hatlarıyla özetleyerek başlamak istiyorum: Dünya ekonomisi, özellikle gelişmiş Batı ekonomileri 1950 ve 1960'lı yıllarda, büyüme alanında altın bir çağ yaşamıştır. Bu yılları 1970'lerin, 1980'lerin enflasyon içinde durgunluk (stagflasyon) dönemi izlemiştir. Sonraki dönem, bazı iktisatçılara göre, John Williamson adlı Britanya kökenli ABD iktisatçısının ileri sürdüğü, Washington Ortak Görüşü (Consensus) diye anılan politikaların egemen olduğu yıllar olmuştur. Bu ortak görüşün temel, basit ilkeleri olarak şu politika eğilimlerine dayandığı söylenebilir. Ekonomiye istikrar getir, ekonomiyi özelleştir ve liberalleştir.

Bu dönem (1990-2007), bazı iktisatçılarca büyük ılımlılık yılları (great moderation) olarak anılmaktadır. Bu yıllarda, özellikle ABD'de iktisat yaşamı sürekli büyüme, düşük enflasyon eğilimleri içinde bulunmuştur. Dönem, örneğin ünlü R. Lucas tarafından, bunalımları da içeren gelir dalgalanmaları (business cycles) gibi, ekonomilerin temel gelişme süreçlerinin ortadan kalktığı, yok olduğu yıllar şeklinde yorumlanmıştır.

Oysa, bilindiği gibi 2007'de ABD'de başlayan bir bunalım, özellikle Avrupa ülkelerinin önemli bir kısmını, hala içinden çıkamadıkları bir bunalıma ya da durgunluğa sürüklemiştir. Bunalımı yaratan, "ABD'de düşük gelirlilere dönük ipotekli kredilerin ödenmesinde ifadesini bulan görece küçük yükseliş(tir)..." (Ferguson, 2011: 316). Her karmaşık

sistemde, bu arada bir ekonomide küçük, önemsiz bir olay çok büyük sonuçlar, dünya çapında bir bunalım yaratabilmiştir.¹¹

ABD’de başlayan bu bunalımı ABD iktisatçılarının büyük kısmı, esas akım ekonomisi öngörememiştir. Bu öngörememe olayı ABD iktisatçılarının haklı olarak kınanmasına yol açmıştır. Bu konuyla ilgili üç görüşe, (Gorton, 2012)ye dayanarak yer vermek istiyorum.

Eski Fed (Federal Reserve System) başkanı Paul Volcker bu öngörüsüzlük konusunda, önce bunalım için iktisatçıları suçlamış, sonra şunları söylemiştir: Yeni finansal krizin nedenleri arasında şu olguların bulunduğu açık olmalıdır: Rasyonel beklentilere, piyasa etkinliklerine, çağdaş finansman tekniklerine haklı, geçerli olmayan bir inanç. (s. viii)

P. Krugman ise olayı şöyle değerlendiriyor: Ekonomi mesleği, bir grup olarak iktisatçılar, matematik elbisesi içinde etkileyici görünümdeki güzelliği gerçeğin yerine koymak suretiyle yanıldılar... İktisatçılar, böylece, herşeyi kapsayan, entellektüel açıdan zarif (elegant) bir yaklaşım ve bunun sağladığı matematik gücü gösterme isteği peşinde koşular (s. ix).

Kitabın yazarının kendisine göre iktisatçılar bir bunalımın varlığı olanağını iki nedenle düşünmediler. i) Bunalımlar sorununun çözülmüş olduğuna inandılar. ii) Bunalımların piyasa ekonomilerinin bir parçası olmadığına inandılar. Onlara göre, bunalımlar birbirlerine bağlı olmayan etkenlerin rastlantısal birleşimiyle ortaya çıkan kendilerine özgü, öngörülemez, talihsiz olaylardır. Çok ender olan bu olayların esas akım modellerinin parçası olmaları gerekmez.

Dünyada bu dönemde meydana gelmiş olan bazı önemli olaylara da değinmek istiyorum. Bunlardan en önemlisi Sovyetler Birliği’nin 1989 yılında ani sayılacak biçimde çökmesidir. Oysa 1960’larda, bugün unutulmuş görünse de Sovyetler Birliği gökyüzüne Sputnik’le ilk uyduyu

---

11J. Brockman’a (2008) göre, 2006’da Nassim N. Taleb, istatistik yöntemleri kullanarak toplumu riske sokan bilim adamı-şarlatanlar tarafından haksızlığa uğratıldığını söylemiş ve şunları yazmıştır. Devletin koruması altındaki Fannie Mae kurumunun karşılaştığı risklere baktığımda onun en küçük bir kıvılcımın, hıçkırığın (hiccup) etkisine açık bir dinamit fiçisinin üzerinde oturduğunu gördüm. Ama bu kurumun geniş bilimci kadrosu bir tehlike olasılığı bulunmadığı görüşünde idiler. (Bilindiği gibi, Fannie Mae ipotekli kredileri oluşturan kurumdur.)Yine Brockman’a göre, yeni bir makalesinde Nassim N. Taleb (2008), Siyah Kuğuları incelediğinde yaptığı gibi, çok büyük etkiler yaratabilen, olasılık oranı düşük ve öngörülemez olayları araştırmaya devam ediyor ve şu savı ileri sürüyor: Toplumu riske sokanlar, “gerçek istatistikçi değildir”, istatistiği ya onu anlamadan kullananlar ya da kendi öz çıkarları peşinde koşanlardır. Yaşamakta olan ipotekli krediler (subprime) bunalımı, istatistiğe dayalı savların sınırlılıkları hakkında görüşlerimi talim etmeme yardımcı oldu.

göndermişti. Bu başarı ve Sovyet sistemindeki doğu ekonomilerinin hızlı büyümesi Batı Dünyasında, özellikle ABD’de büyük bir endişe ve korku yaratmıştı. (Krugman, 1994: 63)

Aynı yazıya (s. 63, 68, 69) göre Komünist Rusya’nın büyümesinin etkileyici olmasına rağmen, büyüleyici bir yanı yoktur. Bu gelişme tümüyle girdilerdeki hızlı büyümeyle açıklanabilir. Girdilerin, işlendirmenin (istihdamın) artışı, eğitim düzeyinin yükseltilmesi ve herşeyin üstünde fizik sermayede büyük yatırımdır. Yatırımın temelinde de tasarruf isteği, gelecek üretim uğruna anlık tüketimden özveri eğilimi bulunur. Diğer bir deyişle, Sovyetler Birliği’nin iktisadi gelişmesinde etkinlik artışının payı önemli olmamıştır. Etkinlikteki gelişmeler çarpıcı olmadığı gibi, bu artışlar Batı ekonomilerinde sağlanan etkinlik artışlarının altında kalmıştır. Hatta bazı araştırmalara ve tahminlere göre Sovyetler Birliği’nin gelişmesinde etkinlik artışları sözkonusu bile değildir.¹²

Diğer önemli bir şaşırtıcı olay İkinci Dünya Savaşı’nın iki yenik ülkesinin, Almanya ve Japonya’nın savaş sonrası gelişmeleridir. Bu iki ülkenin savaş yoluyla elde edemediklerini, bir ölçüde, kısmen sağladıkları söylenebilir. Bu gelişmeleri özetlemekte de yarar vardır.

Önce son zamanların bir olayını belirteyim. Almanya İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda gelişmiş, ama son yıllarda gelişmiş ülkelerde yaşanan durgunluğun dışında kalmayı başaramamıştır. Günümüzde diğer Avrupa ülkelerinin birçoğundan daha iyi bir durumda olmasına karşın, Almanya ancak düşük oranlarla büyüebilmektedir. “IMF Dünya Ekonomik Görünüm Raporu, 2013”e göre, 2014 yılı büyüme tahmini % 1,4’tür. (TİSK, İşveren, Eylül-Ekim 2013: 104)” Ama ülke Avrupa Birliği’nin (AB’nin) en güçlü ülkesi konumundadır. Son günlerde Almanya’nın bu gücüyle birlikteki ortaklarına zarar verdiği söylenmektedir.¹³

Bu zararlar Yunanistan gibi, AB’nin Güney Kanadında yer alan ülkelerinde büyük güçlükler yaratmaktadır. Bu ülkelerde, hatta Avrupa’da bugün yaşanmakta olan durgunluk ya da bunalım öncesinde Almanya, sözkonusu ülkelere sorumsuzca büyük miktarlarda borç vermiştir. Şimdilerde, bu bunalım ortamında Almanya alacaklarını istemekte, borçlu

---

12Aynı yazıda (s. 69) şu görüş de yer almaktadır: Sovyetler Birliği’nin büyümesi hakkındaki en şok edici şey onun kolayca anlaşılabilir olmasıdır. Bu kolaylığın iki temel (crucial) sonucu vardır: i) Planlı ekonominin piyasa ekonomisine bir üstünlüğü yoktur. ii) Sovyet ekonomisinin özel bir gücü varsa, bu yetenek ekonominin kaynaklarını harekete geçirmedeki başarısıdır, kaynakları etkin kullanma yeteneği değildir.

ülkeleri kıtlık, yaşam standardı düşüklüğü (austerity), iktisat politikası açısından güçsüzlük ortamına sürüklenmektedir. Ayrıca, iktisadi gücüyle, yüksek katma değerli üretimi ve dışsatımı ile büyük cari fazlalar vermekte, güçsüz ekonomileri yeterli, yüksek katma değerli üretim ve dışsatım olanaklarından yoksun kılmaktadır.

Borçlu ülkelerin sözkonusu kıtlığının temelinde şu olgular yatmaktadır. AB’de ortak para birimi Avro olduğu için bu ülkeler rekabeti sağlayabilmek için devalüasyon yoluna başvuramamakta, yerli para miktarlarını artıramamaktadır, ücretleri ve fiyatları düşürmek zorunda kalmaktadırlar. Bu yaşam standardını düşüren yol çok daha sakıncalı olan bir tür “içsel devalüasyondur.”

Olayın Almanya cephesinde ise kullanılmakta olan paranın (Avro’nun) değerlendirilmesi olayı yaşanmamaktadır. Oysa, Almanya’da kullanılan para Avrupa Birliği öncesindeki Mark olsaydı, Almanya’nın gerçekleştirdiği büyük cari fazla Mark’ın değerlendirilmesine yol açardı. Böylece AB, onu oluşturan güçlü ekonomilerin yararına, güçsüz ülkelerin zararına işlemektedir. (Son iki paragraf için, Bkz. (The Economist, November 2nd, 2013: 29).

Bu olay, ters bir yorumla kaçınılmaz bir sonuç olarak alınabilir ve alınmaktadır. Şöyle söylenebilir ve söylenmektedir: Almanya üretim, teknoloji, çalışma gücü yüksek bir ülkedir. Bu gücün normal sonucu da yüksek katma değerli ürünler üretmek, bunlarla büyük cari fazlalara ulaşmaktır. Gelişmemiş, bunalıma düşmüş güçsüz Avrupa ülkelerinin

---

13Almanya, geçmişte kendine de büyük zarar vermiştir. Almanya Hitler döneminde Yahudi asıllı, sosyalist ya da sosyal demokrat birçok düşünür, bilim adamını yurt dışına sürmüştür. Bir kısmı Türkiye’ye gelen bu değerli insanların ABD’nin düşünce ve bilim dünyasına büyük katkı getirdikleri bilinmektedir. Almanya’da bu yoksunluktan çok zarar görmüştür. (Bkz., (Sherer (2000)). Aynı yazıda (s. 6, 7) göçmenlerin ABD bilimine katkısı çerçevesinde ekonometri ve gelişme ekonomisine de önemli katkı getirdikleri belirtiliyor. Almanya ve yakın ülkelerden göç eden J. Marschak, G. Tintner, A. Wald, T. Haavelmo, T. Koopmans gibi bilim adamları ekonometrinin gelişmesini sağlamışlardır. J. Von Neumann, O. Morgenstern oyun kuramını getirmişlerdir. A. Wald Genel denge Kuramına katkı getirmiştir. A. Hirschman, P. Rosenstein-Rodan gibi göçmenler kalkınma iktisadında öncü rolü oynamışlardır. P. Samuelson’a göre, “Amerika ekonomisinin 1940 sonrasındaki zafer şeklindeki yükselişi, Hitler Avrupasından bilim adamlarının (scholars) ithaliyle çok büyük ölçüde hızlanmıştır.” (s. 2)

Hitler Almanya’sının yıkıcı etkisi iktisat ve ilgili alanlarla sınırlı kalmamıştır. İdari yapıda, öğretmen dünyasında, üniversitelerde de birçok kişinin işine son verilmiştir. (s. 1, 2) Böylece Hitler, İkinci Dünya savaşıyla yarattığı felaket kıyımını öncesinde de insanlığa büyük kayıplar yaşatmıştır.

Yazıda (s. 3), ilk kuşak göçmenlerin (221 kişi) büyük kısmının (131 kişi) ABD’de yerleştiği, 35’inin İngiltere’de, 8’inin İsrail’de, 7’sinin Latin Amerika’da yerleştiği yazılıyor. Türkiye’ye 7 kişinin geldiği ve bunların Türkiye’de ancak geçici süre kaldığı, sonuçta hepsinin Türkiye’yi terkettiği yazılıyor. Ben bu bilginin yanlış olduğu görüşündeyim. Hem gelen göçmen sayısı, belki sonra gelenlerin eklenmesiyle daha fazlaydı, hem de gelenlerin bir kısmı yaşamlarını Türkiye’de tamamlamışlardı.

geride kalmaları, Almanya'ya dışarıda başarısız olmaları da kaçınılmaz bir olaydır. Sonuç bu ülkelerin olanaklarının, yaşam standartlarının düşmesi olur ama bunun sorumlusu Almanya değil, bu ekonomilerin güçsüz üretim yapıları, yetersiz çalışma güçleridir. Almanya AB'den önce de aynı üstün konumda idi. Dolayısıyla söylenebilecek tek şey, Avrupa Birliği'nin de Almanya'nın bu üstün durumu değiştirememiş olmasıdır.

Bu konular tartışılırken pek üzerinde durulmayan bir konu, İngiltere'nin (Birleşik Krallık, UK'nin) İkinci Dünya Savaşı kazanmasına karşın, savaş sonrasının barış ortamında eski gücünü geniş ölçüde yitirmiş olması olayıdır. Bir ada ülkesi olan İngiltere, gücünü dünyada ABD'ye, Avrupa'da Almanya'ya terketmiştir. Bunların her ikisi de bir büyük kara ülkesidir. Bu olgu, Çin'in son dönemlerdeki büyük gelişmesiyle birlikte ele alındığında, günümüzde büyük iktisadi gücün büyük kara ülkesi olmayı gerektirdiği şeklinde yorumlanabilir.

Bu değerlendirmelerde Japonya'nın deneyimi de akla gelmektedir. Bilindiği gibi Japonya da İkinci Dünya Savaşı'nın (ya da Okyanusya Savaşı'nın) yenik ülkesidir. O da Almanya gibi savaş sonrasında, barış döneminde önemli bir başarı sağlamıştır. P. Krugman'a (1994: 73) göre, Japonya, Doğu Asya "kaplanlarından" farklı olarak, hem hızlı girdi artışlarına dayalı büyüme, hem de hızlı etkinlik büyümesi gerçekleştirmiştir. O günlerin (1990'ların) hızla gelişen ekonomileri ABD'nin etkinlik düzeyine yakın olmadıkları halde, Japonya bu teknolojik yaklaşım (convergence) sürecini başarmış durumdadır.

Krugman şöyle devam ediyor: Japonya'yı 1991'den beri durgunluğa hapseden ciddi duraklama (recession) eğer şu anda (1994) sona ermemişse, kısa süre içinde bitecek ve Japonya güçlükleri aşacaktır. Japonya'nın 1973-1992 dönemi büyümesi, önceki yıllarda gerçekleştirdiği büyümeden çok daha yavaş olmuştur. Dolayısıyla Japonya sanıldığı kadar güçlü bir ekonomiye de sahip değildir (s. 73, 74, 75).

Bilindiği gibi, Japonya 1994'lerden sonra da, Krugman'ın öngörüsünün tersine, yavaş, sürünen (sluggish) bir gelişme içinde bulunmuştur.¹⁴ Bazıları bu durumu ülkenin başarısız politikalarına bağlamaktadır. Öte yandan bu gelişmede Japonya nüfusunun yaşlanmasının büyük katkısı vardır. Nüfus yaşlanmakta, dalgalı şekilde de olsa verimlilik düşmektedir. Yaşlanma sonucunda ücret bölü emeklilik

---

14T. Hoshi'ye (2013: 548) göre, Japonya'nın 1950'lerden 1970'lere kadar gerçekleştirdiği hızlı iktisadi büyümesi dünyada hayret ve hayranlık uyandırmıştı. 1990'ların başlarında varlık fiyatları şişmesinin (boom) çökmesi sonrasında Japon ekonomisinde büyüme sona ermiştir. Japonya bugün de durgunluk içindedir.

ödenekleri oranı düşüş göstermektedir. (The Economist, May 11th, 2013: 66).

Öte yandan, gayri safi kamu borcunun ulusal gelire oranı Japonya'da % 240'a yaklaşmıştır. "Ülkenin finans ve mülk balonlarının 1990'ların başlarında patlamasından sonra devletin harcamaları sıçramış, vergi gelirleri ise durgunlaşmıştır... Gönençle ilgili harcamalar, bugünlerde devlet bütçesinin üçte birini tüketmektedir. Bu oran 1990'daki oranın kabaca iki katıdır (The Economist, October 5th, 2013: 12, 13, 46).

T. Hoshi'nin (2013: 548, 549) değerlendirmesine göre, W.R. Garsi de Japonya'nın gelişmesini inceleyen kapsamlı kitabında bütüncül bir yaklaşım benimsemiştir. Bu yaklaşımda, şu görüş savunulmaktadır: Nasıl olmuş da hızlı iktisadi büyüme döneminde çok iyi işleyen siyasal ve iktisadi kurumlar, Japonya'nın ileri ülkeleri yakalama aşaması sonrasında küresel ortamında evrim geçirmiş ve Japonya'nın büyümeye dönüşünü engellemiştir? Kitabın amacı su soruya yanıt bulmaktır: Çok hızlı gelişmeyi sağlayabilen Japonya neden, içine düştüğü uzun durgunluktan çıkamamaktadır? Bu iyi bir sorudur. Ama birçok araştırmayı, hipotezi inceleyen kitap bu amaca ulaşamamıştır. Daha fazla araştırmaya ihtiyacımız var.

Bilindiği gibi; "Abenomi" diye anılan Japonya Başbakanı yeni bir büyüme stratejisi içeren bir "Ekonomiyi Canlandırma Programı" önermiştir. Bu programda yatırımları, ihracatı artıran, kadınların işgücüne katılım oranlarını yükselten öneriler gibi teşvikler vardır. (Bkz., TİSK, İşveren Dergisi, Eylül-Ekim 2013: 26) Bu programın etkinlik düzeyini zaman gösterecektir.

P. Krugman'ın çok yararlandığım yazısı Doğu Asya ülkelerinin gelişmesini ele almakta ve gelişmeyi bir mucize miti olarak isimlendirmektedir. Yazıya göre, yeni sanayileşen Doğu Asya ülkelerinin yüksek hızla büyümeleri, birçok iktisatçıyı üç düşünceye sevketmiştir: i) Teknoloji dünyaya yayılmakta, Batı ülkeleri üstünlüklerini yitirmektedir. ii) Dünya'da ekonomik ağırlık merkezi Doğu Asya'ya kaymaktadır, kayacaktır. iii) Asya'nın bu başarısı, sivil özgürlüklere az önem tanıyan, planlamaya daha fazla önem veren, Batı dünyasının kabul ettiği piyasacı görüşten daha üstün bir yaklaşımdır. (Bu son sav azınlık görüşüdür.) (s. 76, 62).

Krugman'a göre, bütün bu sonuçlar, Doğu Asya büyümesinin hızlı bir girdi büyümesi olması olgusuyla sorgulanır hale gelmekte ve

büyümenin mucize olma niteliğini yok olmaktadır. Doğu Asya'nın büyümesinin, sonraki on yılda (2000 sonrası) Batı büyümesinden daha hızlı olması olasıdır. Ama bu büyüme 1994 yılı civarındaki gelişme kadar hızlı olmayacaktır. 2010 yılından bakıldığında, 1994 yılına yakın yıllarda oluşan bu Doğu Asya eğilimine (trend) dayanan öngörü, 1960'larda Sovyetler Birliği'nin büyümesine dayanıp bu Birliğin sanayi üstünlüğünü öngören eğilim kadar anlamsız olacaktır (Krugman, 1994: 76, 77, 78).

Yazı (s. 70, 71), Asya'nın yeni sanayileşen ülkelerinde, 1950'lerin Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, hızlı büyümeyi geniş ölçüde kaynakları (işgücüne katılım, eğitim, yatırım oranları gibi) şaşırtıcı bir hızla harekete geçirebilme başarısının sağladığı görüşünü savunuyor. Öte yandan, Asya'nın gelişmesi üzerindeki bir kitabında J. Studwell, Asya'nın mucize yarattığı söylenen ülkelerinin büyümesinin üç temel ögesi olduğu görüşündedir: i) Toprak reformu yapmak, ii) dışsatımın yönelttiği, devlet destekli imalat sanayiine dayanmak, iii) mali baskıya (repression) başvurmak (The Economist, July 13h, 2013: 64).

Asya'da daha önemli bir gelişme Çin'in büyümesidir. Bu gelişmeyi, (Felipe, et. Al., 2013: 791, 792)e dayanarak açıklamak istiyorum: Çin'in gerçekleştirdiği yüksek büyüme oranlarının altında yatan üç temel olay şunlardır: i) Yüksek yatırım/hasıla oranlarının yarattığı sermaye birikiminin hızla artması, ii) dışsatımın yönelttiği büyüme politikaları yoluyla belirgin dışa dönük bir yaklaşım ve hedef saptanması, iii) (Özellikle imalat sanayii malları üretmeye ve ihraç etmeye dayanan) sanayileşme yolunun izlenmesi.¹⁵

Yazıda, Çin'in 1979 sonrasında ekonomiyi açması ve özel kesimin gelişebilmesi için özendiriciler sağlaması şeklindeki reformların önemli olduğu görüşü de savunuluyor, ama bunların ülkede önceden yaratılmış olan yetenekler stokunun yokluğunda sağlanamayacağı da belirtiliyor (s. 792). Yazının dip notunda (s. 792, not. 3) bu gelişmede kapasite yaratmanın, sürekli olarak ürün kalitesini yükseltmenin (upgrading) önemi vurgulanıyor.

Yazı (s. 792) genel olarak, sağlıklı bir büyümenin aşağıdaki koşulları yerine getirmesinin gerektiğini vurguluyor: Bir yapısal reform yapılmalıdır, bu reformda şu üç öge bulunmalıdır: i) Düşük verimlilikten yüksek verimliliğe geçilmeli, ii) tarımda işlendirme azalmalı, iii) üretim ve dışsatım sepetlerinin kalitesi yükseltilmeli ve sepetlerde çeşitlilik artırılmalıdır.

15D. Rodrik'in yazdığı gibi, Çin Mucizesinin hızlı büyüme ve gelişmesinin anahtar bir ögesi, bu süreci üç on yıl sürdürebilme yeteneğidir. (Felipe, et. al., 2013: 791, 792).

Yazıya göre bu iyileştirme süreçlerinin nasıl gerçekleştiği apaçık değildir, ama tüm başarılı durumlarda bir tür devlet müdahalesi daima var olmuştur (s. 792, 793). Ayrıca yazı, gelişmede asıl hedefin işlendirmeyi (istihdamı) geliştirmek olması vurgulanmakta, büyüme bu gelişmenin sonucu olmalı denilmektedir. Enformasyon ve eşgüdümün önemi de vurgulanmaktadır. (s. 814)

Çin'in gelişmesi konusunda diğer bir yazıdan (Shenggen, Fan, Ravi Kambur, Shang-Jin Wei, X. Zhang, 2013) özet açıklamalar vererek devam ediyorum. Yazıya göre (s. 5) Çin'in büyümesi 1970'lerin sonlarında tarımda reformla başladı. Reformun özü tarım üretiminde kolektif mülkiyeti kaldırmak ve tarımı kullananların haklarını tanımak idi. Reformun en önemli kısmını hanehalkı sorumluluğu sistemi oluşturuyordu. Sistem çiftçilere toprakları ekme hakkı tanıyor, kendi üretim kararlarını verme gücü veriyordu. Ayrıca iyi üretim özendiricileri sağlanıyordu. Tarımsal gelir 1978-1994 döneminde yüzde 61 arttı, sözkonusu sistem bu artışın yüzde 49'unu sağladı.

Bu reforma ve gelişmeye rağmen tarımsal gelirin ulusal gelir içindeki payı 1960'larda, yaklaşık olarak, yüzde 40 iken 2011'de yüzde 10'a düştü. Bu sürede sanayi sürekli olarak ulusal gelire yüzde 50 katkıda bulundu, hizmetler ulusal gelir içindeki payını 1980'de yüzde 20'den 2011'de yüzde 40'a çıkardı, yani ikiye katladı. (s. 9)

Sanayide reform ciddi olarak 1980 sonlarında başladı. Bu reformlar, stratejik sayılan bazı kesimlerdeki çok büyük ama az sayıda firmanın çoğunluk payını devlet mülkiyetinde tutarken, küçük ve orta hacimdeki büyük sayıda girişimleri özelleştirdi ya da en azından bunların mülkiyeti merkezi hükümetten yerel yönetimlere devredildi. (s. 6)

İmalat sanayiinde gelişme dört aşamada gerçekleştirildi. Bu aşamalar şunlardı: i) 1978-1985 dönemi kaynağa dayalı ekonomi, ii) 1986-1995 yılları işgücü yoğun dışsattım, iii) 1996-2000 dönemi elektrikli makineler ve ulaşım donatım ve gereçleri üretimi, iv) son on yılda yüksek teknoloji ürünlerinde hızlı dışsattım artışı (s. 10).

Çin'in dış ticareti de çok gelişti, ülke dışsattımında birinci, dışalımında ikinci duruma geldi. Böylece ülke ekonomisi dışa açıldı. Önce genel tarifler ve bunların dışındaki engeller azaltıldı. Şu dört etkenin açılıştta büyük katkısı oldu: i) Tekelleşmeden uzaklaşma, ii) Doğrudan Yabancı Sermaye (DYS), iii) Dünya Ticaret Örgütüne katılım, iv) küresel değer zincirleri (galiba dikine uzmanlaşma). (s. 26)

Uluslararası sermaye akımlarında durum ise şöyleydi: Bu akımlara çok geniş ölçüde Çin'e giren DYS egemendi; görece az yabancı portföy

akımları ya da yine az dış bankalardan borçlanma vardı. Portföy akımlarının, dış borçlanmanın azlığı Çin'in sermaye kontrolü politikalarının sonucuydu. Bu kontroller bilinçli bir şekilde yavaş hızla liberalleştirildi. (s. 28)

Tabii bu sermaye kontrolünün etkinlik yönünden masrafları oldu. Ama kontroller ekonomiye finansal istikrar sağladı. Bu sayede Çin 1997-1999 Asya finansal krizinin ve 2007-2009 küresel finans krizinin dışında kalabildi (s. 28).

DYS'nin Çin'in gelişmesinde büyük katkısı oldu. DYS Çinli iş adamlarını eğitti. 1990'lı yılların çoğunda ve 2000'li yıllarda, yabancı yatırımlı firmalar tarafından yapılan dışsatım Çin'in toplam ihracatının yüzde 50'sini aşmaktaydı, dışalımında da benzer bir durum vardı. Çin'in dışsatımında kendi payı yüzde 50 civarındaydı, yüksek katma değerli ürünlerde bu pay daha da azdı. (s. 26, 29)

Çin, 1970'lerin sonlarından sonraki 30 yıldan fazla bir sürede yıllık ortalama yüzde 10 oranıyla büyümüştür. Aynı dönemde, 600 milyondan fazla Çinli yoksulluktan kurtulmuştur. (s. 4, 7, 8). Bunlar büyük başarılarıdır. Bunlara karşın, "resmi döviz kurlarıyla 6000 doların az üstünde bir birey başına gelire Çin, Orta üstü gelir ülkesi olarak sınıflandırılmaktadır." (s. 30)

Yazıya göre, bu anlatılanlara rağmen Çin'in büyüme tümüyle çok başarılı, mutlu bir gelişme değildir. Şu temel eksiklikler vardır: Hızlı büyümeye rağmen yaşamdan sağlanan doyum iyileşmemiştir. Ortalama mutluluk ölçüsü 2005'ten 2011'e sürekli azalmıştır. Çevre koşulları bozulmuş, hava, su kirliliği artmıştır. (s. 17-21)

En önemli olumsuzluklar eşitsizlikler alanında yaşanmıştır. Gelirlerde, sağlıkta, eğitimde büyük eşitsizlikler oluşmuştur. Kentler ile köyler arasında önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. (s. 18) Kıyı bölgeleri ile iç bölgeler arasında eskiden beri büyük farklar, dengesizlikler vardır.

Genel gelir eşitsizliği çok önemli bir sorundur. Gini katsayısı 2001'de 0.45'ten, 2007'de 0.47'ye, 2010'da 0.50'ye, hatta daha da yükseklerle çıkmıştır. Yazının ifadesiyle Çin dünyada en eşitsiz ülke haline gelmiştir (s. 14, 15).

Yazı Çin'in büyümesini aşağıdaki sözlerle özetlemektedir: Çin'in gelişme deneyimi, yavaş (tedrici) reformlarla, deneylerle, denemeyle, yaparak öğrenme yollarıyla daha etkin, piyasanın yönettiği ve son zamanlarda adaletli bir sonul (nihai) amaca doğru bir süreç olarak görülmelidir. (s. 42) Diğer bir deyişle, bu gelişme yolunda ekonomiyi merkezi planlama yönteminden daha etkin, piyasaya dayalı ve (son

zamanlarda) adil ekonomik sisteme dönüştürme amacı yönünde reformlar yapılmıştır. (s. 42, 12)

Çin'in büyümesi, yoksulluğun azaltılması büyük bir başarıdır. Diğer alanlarda da koşut gelişmeler gerçekleştirilmiştir. Dışarıda, altyapılarda, rezervlerde, doğrudan yabancı sermayede ve gelişme yardımlarında büyümeler sağlanmıştır. Ama, aynı zamanda, eşitsizlikte, mekânsal ayrışmada, yolsuzlukta, göçmen işçilerin alt sınıf oluşturmasında, çevre kirlenmesi ve karbon çıkarımında (emisyon) da artışlar yaşanmıştır. Büyümenin sürdürülebilmesi sorunu da vardır (s. 2, Abstract)

Açıklamalarımı geliştirmekte olan (bazılarınca yükselen diye isimlendirilen) ülkelerin son yıllardaki gelişmelerini genel hatlarıyla özetleyerek sürdürmek istiyorum. Bu ülkelerin üretimini, etkinliklerini artıran bu gelişmelerde, bazılarının devlet kapitalizmi ya da otoriter çağdaşlaşma diye niteledikleri Çin'in yukarıda özetlediğim istisnai ve uzun dönemli büyümesinin büyük payı vardır. Ama bu büyüme Çin'in etkisiyle sınırlı kalmamıştır. ABD'den daha hızlı büyüyen geliştirmekte olan ülkelerin hem sayısı hem çeşitleri artmıştır.

Aynı şekilde, 21. Yüzyılın başlarında BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) diye anılan grubun Çin dışında kalan diğer üç üyesi de hızla büyüebilmiştir.¹⁶ Yukarıda da yararlandığım (IMF dünya Ekonomik Görünüm Raporu, Ekim 2013: 104)de yer alan 2014 yılı tahminlerine göre, "gelecek yıl büyümede dünyanın lokomotifi yine Güneydoğu Asya olacak." Bu büyüme tahminlerinde, Türkiye yüzde 3.5'lik değeriyle gelişmiş ülkelerin, dünya büyüme ortalamasının, Brezilya'nın ve Rusya'nın üstünde, Hindistan'ın (% 5,1), Çin'in (% 7,3) altında bulunmaktadır.

Günümüzde geliştirmekte olan ülkeler, büyüme konusundaki bu üstünlüğe sahip olmalarına, 21. yüzyılın ilk on yılında büyük başarı sağlamalarına rağmen, son yıllarda ancak önemli ölçülerde yavaşlayan bir büyüme oranıyla yetinme durumunda kalmışlardır. Bazı kaynaklar, örneğin (The Economist, July 27th, 2013: 9), bu durumu büyük yavaşlama

---

¹⁶IMF'ye göre, 2013 yılında geliştirmekte olan (yükselen) ülkeler ilk kez, satınalma paritesine göre, dünya GSYİH toplamının yarısından fazlasına sahip olacaktır. Bu ülkelerin aynı payı 1990'da 1/3'ten azdı. Son 20 yılda gerçekleşen bu pay artışı çağdaş tarihin en çarpıcı iktisadi dönüşümdür. Bu hızlı büyümeyi sağlayan esas güç kaynağı BRIC ülkeleridir. Geliştirmekte olan ülkeler içinde BRIC'ten sonra gelen, Türkiye'nin de içinde bulunduğu 11 ülkenin benzer bir gelişme ve katkı sağlayabilmeleri olasılığı düşüktür. (The Economist, July 27th, 2013: 17, 18, 19)Human Development Report'a (2013: 13) göre günümüzde Güney (geliştirmekte olan ülkeler) toplam olarak, dünya üretiminin yaklaşık yarısını üretmektedir. Bu oran 1990'da yaklaşık üçte bir idi.

olarak nitelermekte ve şunları yazmaktadır: Bir bakıma patlama, şişme (boom) içindeki yükselen ekonomilerin büyük yavaşlaması artık zengin ülkelerin zayıflıklarını gidermeye yetmeyecektir. ABD’de, Japonya’da güçlü bir düzelmeye, Avro bölgesindeki bir canlanma olmadıkça dünya % 3 gibi düşük bir büyümenin üstüne çıkamayacaktır.

Özetlemeye çalıştığım bu gelişmelerde etkin olan en önemli eğilim dünyaya özel kesimci (bırakınız yapsınlar, laissez-faire) ideolojinin egemen olmasıdır. Bu eğilimin iki önemli etkisi olmuştur: i) Düzenlemelerin azalması, ii) gelir dağılımındaki eşitsizliklerin artması.

Düzenlemelerin azalması eğilimi ise üç şekilde gerçekleşmiştir: a) Küreselleşme, b) finansal açıklık ve birleşme, c) dikine uzmanlaşma yoluyla, özellikle sanayi alanında üretimin dünya ölçeğinde birleşmesi. Aralarında yakın ilişki bulunan bu öğeleri özetleyerek devam ediyorum.

Küreselleşmeye bağlı olarak dış ticaretin çok gelişmesi, teknolojiye, sermaye ve işgücünde büyük hareketliliğin, akıcılığın yaşanması olayları ortaya çıkmıştır. Burada, sermaye ve işgücü arasında bir ayırım yapılmalıdır. Ülkeler arasında sermaye akışı çok daha fazla olmuştur. İşgücü de çok hızlı artmıştır. Ama bu işçi artışının büyük kısmı ülkeler içinde kalmış, ancak küçük bir kısmı ülkeler arasında olmuştur.¹⁷

Ülkeler, bu arada Türkiye bir uluslar arası açılım yaşamış, finansal akımlar dünya ekonomisine egemen olmuştur. Bu alanda, yaşadığı, yaşamakta olduğu bunalım ya da durgunluk nedeniyle ABD son zamanlarda dünyayı dolara, sıcak paraya boğmuştur. Dikine uzmanlaşma yoluna gidilmiş,¹⁸ bu yolla üretimin düşük kaliteli işleri geliştirmekte olan ülkelere aktarılmıştır. Diğer bir deyişle, hemen yukarıda belirtilen geliştirmekte olan ülkelerdeki işgücü artışlarının bir kısmı, dolaylı yolla da olsa, gelişmiş ülkeler tarafından kullanılmıştır. Özetlediğim bu üç gelişme (küreselleşme, finansal birleşme, dikine uzmanlaşma) yukarıda da söylediğim gibi birbirleriyle yakından ilişkilidir.

İlgili önemli bir gelişme de Çin’in yukarıda özetlediğim çok hızlı büyümesidir. Büyük tasarruf ve yatırım oranlarına dayanan üretim

---

¹⁷McKinsey Küresel Kurumu verilerine göre, 1980-2010 döneminde gelişmiş ülkeler tarım-dışı işlendirmeye yaklaşık 160 milyon eklemiş, geliştirmekte olan ülkeler ise 900 milyon katmıştır. “Geliştirmekte olan ülkelerdeki (çok) büyüyen ve işlendirmeye çok daha uygun olan işgücü havuzu, zengin ülkelerde hem ücret durgunluğuna hem de artan gelir eşitsizliğine katkıda bulunmuştur.” (The Economist, July 27th, 2013: 18, 17)

¹⁸Bu konuda (Bulutay, 2005)e bakılabilir.

patlaması sayesinde, Çin'in büyük cari fazlalar yaratması, bu fazlalarla sağladığı dolarları Amerikan tahvil ve varlıklarına yatırması, birikim fazlalığı ve düşük faiz eğilimleri yaratmıştır. Buna, Ortadoğu ülkelerinin petrol fiyatlarının yükselmesinden sağladıkları gelirlerin bir kısmını ABD tahvillerine yatırması eklenmiştir. Tabii diğer ülkeler de, Çin'in yatırımlarından çok uzak ölçülerde olsa da, rezerv para olan dolara yatırım yapmışlardır. Bu ülkeler arasında Türkiye de vardır.

Batı dünyasının, özellikle ABD'nin bunalıma düşmesi de para bolluğunu artırmış, faizleri sıfırlara, hatta eksilere düşürmüştür. Bilindiği gibi ABD, işsizlik oranını azaltabilmek için dünyaya para saçmıştır, ülkenin yükümlülük tutarı 3 trilyon doları aşmıştır. Yine çok iyi bilindiği gibi, bugün (Kasım 2013)de dünya, bu arada Türkiye bu para akımlarının azalması olasılığını büyük endişeyle izlemektedir.

J.E. Stiglitz'e (2013: 7, 8) göre, son bunalımdan önce, birçok iktisatçı para politikasını genil (makro) iktisadi etkinliği düzenleme de temel araç olarak görüyorlardı. Para politikasını da hükümetler faiz oranlarını yöneterek kullanıyorlardı. Stiglitz, bu görüşü destekleyen bir kanıt bulamadığını, gerçek faiz oranlarıyla yatırım arasında (özellikle taşınmazlar dışında) bir ilişki kurulamadığını söylemekte; birçok modelde nominal ve gerçek faiz oranları regresyonun sağ tarafına konulduğunda, nominal faiz oranlarının daha önemli çıktığı savını eklemektedir. (s. 7, 8)

Son bunalımda, ABD merkez bankası Fed, diğer merkez bankalarıyla birlikte, faiz oranını sıfıra yakın düzeye düşürdü, gerçek faiz oranı eksi oldu. Bunlar uyarıcı etki yaratmadı, sonuç istenenin ya da umulanın çok altında kaldı. Bu sonuç şaşırtıcı olmadı, çünkü standart modeldeki yatırım modellemesi hatalıydı. Bu modelde kredi sağlama olanaklarına, riske, riskten kaçınmaya (hoşlanmamaya) pek yer verilmiyordu (Stiglitz, 2013: 8).

İktisatta genellikle olduğu gibi herşeyin yararı yanında zararı da vardır. Bu olgu düşük faiz için de geçerlidir. Düşük faizler şirketlerin karlarını artırırken, geçimlerini mevduat şeklindeki tasarruflarına bağlayan emeklileri büyük zorluklara sokabilir. ABD'ye borç veren ülkeler düşük faizlerle yetinmek zorunda kalabilir. Son zamanlarda Türkiye ekonomisi, Türkiye'de faiz oranları, gelişmiş ülkelerde faizlerin düşük, hatta eksi olması nedeniyle, görece yüksek olduğu için yabancı para akımlarının hedefi olmaktadır. Bu da ekonomiyi sürdürülemez borçlara, cari açıklara sürüklemektedir. Bu konulara yazımın son kısmında döneceğim.

Dünya'da son zamanlarda yaşanan gelişmelere gelir dağılımıyla ilgili iki temel eğilimi de eklemek istiyorum. Bunlardan ilki özellikle

ABD’de önemli ölçülerde artan eşitsizlik, ikincisi dünyada 1980 sonrasında ücretlerin düşmesi ya da durgunlaşmasıdır. Ben bu olgulardan ilkinde ilerde kısa değinmelerle yetinecek, bu konuyu şimdi ele almayacağım, geniş ölçüde ikinci olgu üzerinde duracağım.

Söz konusu ücret düşmesi eğilimini belirleyen çeşitli etkenler vardır. Bir etken, özellikle gelişmiş ülkelerde teknolojik gelişmelerin daha çok yüksek nitelikli olmayan işçiler aleyhine sapmalı olmasıdır. Diğer bir etken, sermaye akımlarının hızına kıyasla çok yavaş olsa da gelişmemiş ülkelere gelişmiş olanlara işçi akımlarıdır. Yukarıda belirtilen dikine uzmanlaşma da niteliksiz işleri gelişmemiş ülkelere aktarmasıyla ücretlerin azalmasına neden olmuştur.

Bu konularda, Jon D. Wisman’ın (2013: 921, Abstract) güzel ve yeni bir yazısında, ileri sürülen benim de geniş ölçülerde katıldığım, aşağıdaki görüşlerini de aktarmak istiyorum: Ücret durgunluğu ve yükselen eşitsizlik, ekonomiyi sistematik kötü işleyişe maruz kılan üç devingenlik oluşturmuştur: i) Tüketim sınırlanmıştır. Bu sınırlama, finans dışı gerçek ekonomide kârlı yatırım potansiyelini azaltmıştır. Buna karşılık, giderek daha çok zenginleşen elit kesimin finansal piyasaları krediye boğmasını özendirilmiş, faiz oranlarının düşük kalmasına yardım etmiş, yeni borç araçları yaratılmasını, büyük ölçülerde borçlanmayı, spekülasyonu teşvik etmiş, harekete geçirmiştir.

ii) Hanehalkları, ailelerinin gönenç düzeylerini, göreceli toplumsal durumlarını (statülerini) koruyabilme ve sürdürebilme çabalarında daha çok mücadeleye zonlanmıştır. Sonuçta hanehalkı tasarrufları çökmüş, borçları giderek büyümüş, çalışma süreleri uzamıştır. Böylece bu ikinci süreç tüketim dışısalıkları oluşturma yönünde işlemiştir. iii) Zenginler gelir ve servetten daha çok pay alır olmuştur. Böylece zenginler ideoloji ve politikada daha güçlü bir egemenlik kazanmıştır. Bunların da sonucu, zenginlerin vergilerinin düşmesi, yoksulların gönençlerinin ve düzenlemenin azalması olmuştur.

Bu açıklamalar ve görüşler, özellikle bol sermaye akımları ve düşük faizler nedenleriyle gelişmiş ülkelerin yaşadığı durgunluk ya da bunalımın günümüzde gelişmekte olan ülkelere finansal bir kriz şeklinde yansımamış olduğunu göstermektedir. Tersine Y. Akyüz’ün (2012: 87, 88) açıkladığı gibi, günümüzde birçok gelişmekte olan ülkenin (bu arada Türkiye’nin) yaşamakta olduğu sorun varlık ve kredi balonlarının oluşması ve paralarının değerlenmesi eğilimidir. Gelişmiş ülkelerin bunalımlarıyla savaşmak için yarattıkları bol paranın bir kısmı, faiz oranları daha yüksek olan ve daha yüksek büyüme şansı bulunan gelişmekte olan ülkelere akmıştır.

Y. Akyüz (2012: 88) şöyle devam ediyor: Yabancı para akımları nedeniyle, gelişmekte olan ülkeler günümüzde 2000 öncesine göre daha rahat ödemeler dengesi verilerine sahipler. Bu rahatlığa rağmen cari açık veren ülkelerin bazıları bile ekonomilerini sermaye akımlarına tam olarak açmıyorlar (Türkiye bu ülkeler arasında yer almıyor). Çünkü gelişmiş ülkelerin düşük faiziyle sağlanan bu paralar, yöneldikleri ülkelere verimli varlıklar yaratmak için gelmiyorlar, hızlı gökten inmiş kazançlar için, mevcut şirketleri satın almak, doğal kaynakları kontrol etmek için geliyorlar. Ayrıca bu akımlar kolayca tersine dönebilmekte, ekonomiyi terkede bilmekte, bunalımlara neden olabilmektedirler.

Son zamanların diğer bir eğilimi, yukarda da değindiğim gibi, mal (commodity) fiyatlarında büyük artışların görülmesidir. Y. Akyüz (s. 88) bu eğilimi şöyle açıklıyor: Gelişmiş ülkelerdeki düşük faiz oranları ve parasal gelişme, başta en büyük mal dışalımıcısı olan Çin olmak üzere gelişmekte olan ülkelerdeki hızlı büyüme mal fiyatlarında bir şişme dönemi yaratmaktadır. Bu büyük artışlarda spekülasyonlar da büyük paya sahiptir.¹⁹ (Ben, burada aktardığım Akyüz'ün görüşlerine katılıyorum.)

5. Büyümede İnsani Gelişmişlik Ölçütleri

Piyasaya dayalı yaklaşımla yetinerek, yalnızca ona dayanarak elde edilen ulusal gelir verilerinin insanların gönencilerindeki gelişmeleri, toplumun ilerleme ya da gerilemesini, toplumsal adaleti açıklayabilme olanağı yoktur. Çünkü klasik özel girişimci piyasa anlayışı gerçek insanı özünü, bütünüyle, tam boyutlarıyla açıklamamaktadır. Bu anlayış insanı yalnızca bencil, yalnızca kendi çıkarlarını düşünen, tek boyutlu bir varlık olarak almaktadır.

Bilindiği gibi, piyasa anlayışı “görülmeyen el kavramına” dayanır. Bu kavramlarda biz kişilerin insanlığına (humanity) değil, onların kendilerini sevişlerine, bencilliğine hitap ederiz, hiçbir zaman kendi gereksinimlerimizden, başkalarının yararlarından, avantajlarından söz etmeyiz (Besley, 2013: 484).

Bu yaklaşım, A. Smith'in Ulusların Serveti adlı kitabında, şu ünlü sözleriyle ifade edilmiştir: “Yemeğimizi, kasabın, bira yapımıcısının, fırıncının yardım severliğinden, cömertliğinden beklemeyiz, onların kendi çıkarlarını düşünmelerinden bekleriz.” Arrow-Debreu genel dengesinin pareto optimumu ilkesinin altında yatan mantık da budur.²⁰

---

¹⁹Mal (commodity) fiyatlarının hızla yükselmesi, imalat mallarının ve işgücünün masrafının düşmesi de bu dönemin eğilimleri arasındadır. Olumlu bir gelişme, küresel yoksulluk oranının azalmasıdır. (The Economist, July 27th, 2013: 17)

Bu sözlerin anlamı, piyasa ilişkilerinde, kaynak dağıtım süreçleri piyasa ile özdeşleştirildiğinde, insanın tek boyutuyla, bencilliğiyle sınırlandırılmış olmasıdır. Tabii bencillik insanın temel bir niteliğidir. Ama insan yalnızca bencillikten ibaret de değildir. İnsanın, insanlığın özveri, yardımlaşma, dayanışma, işbirliği, saygın adil davranma gibi özellikler de vardır.

R.H. Frank'ın aşağıdaki görüşleri bu diğer boyutların önemini anlatmaktadır. "... İnsanlar toplumsal iyilik yolunda yürüyebilmek için sık sık fırsatçılığı bir tarafa bırakırlar. Böyle hareket etmekle, yalnızca dünyayı daha iyi yaşanır hale getirmekle kalmazlar, aynı zamanda kendi yaşamlarını da daha iyi hale sokarlar, yükseltirler. Diğer bir deyişle kişi iyilik yaparak kendi de iyileşir."

R.H. Frank'ın bu görüşlerini J. Andreoni'nin (2005: 828), Frank'ın bir kitabın değerlendirme yazısından aldım. Andreoni, bu değerlendirme yazısında şunları da yazıyor: Frank, kitabında sürekli olarak görüşlerinin esas (ana) akım iktisat anlayışından farklı, onlardan bir ayrılma olduğunu söylüyor. Bu görüş yirmi yıl öncesi için doğru olabilirdi. Ama bugünlerde, kendi çalışmalarının hiç de küçük olmayan katkısıyla da, Frank'ın ileri sürdüğü birçok alan, konu esas akım ekonomisinde ele alınmaktadır.

Böylece, oyun kuramı, deneyci ve davranışçı ekonomi yaklaşımlarının hepsi, diğergamlık, sempati, eşitsizliğe karşı hoşgörüsüzlük (aversion), adalet görüşleri, hediye alışverişleri, mutluluk, sınırlı akılcılık, evrim, nörobilim (ve benzerleri) fikirleri etrafında oluşmuş ve gelişmişlerdir. (Öte yandan) şu da doğrudur: İktisat modelleri hala bireyleri "özel çıkarıcı" varsayarlar, ama bu yaklaşım artık halkı "bencil" saymakla uyumlu değildir. (s. 829)

İşbirliğinin iktisat yaşamındaki büyük önemini gösteren şirketler, toplumsal bakış açısıyla kaynak dağıtımını sağlama süreci olan, planlama, insan ve toplum yaşamında büyük önem taşıyan iktisadi, toplumsal, siyasal koşullar, kültür, büyüme ve işlendirme, gelir ve servet dağılımı, bireysel özgürlük, insan yeteneklerinin geliştirilmesi ve ilgili alan ve konularında kısa açıklamalarla devam ediyorum.

Şirketler ve Planlama

20Aynı sayfada (Besley, 2013: 484) şunlar da yer alıyor: Dengenin pareto optimumu olabilmesinin temel koşullarından biri "dışsallıkların yokluğudur." Dışsallıklar ise, üretici ve tüketiciler üzerindeki, piyasa fiyatları etkilerinin dışındaki doğrudan etkileri ifade eder "Gerçekte, kaynak tahsisi etkinliğindeki sorun, piyasanın çok kullanılması değil, az kullanılmasıdır."

Şirketler iktisadi yaşamın ayrılmaz, gözardı edilemez bir ögesidirler. Buna rağmen iktisat kuramı, kanımca, şirketlere gereken önemi vermez. Şirketleri adeta üretim fonksiyonları ile özdeşleştirir. Bu çok yetersiz bir çözümleme biçimidir. Şirketler iktisadi yaşamı geniş ölçüde belirleme gücüne sahiptir.

Burada dünya ölçeğinde çok güçlü şirketlerin dünya ekonomisine egemen olma çaba ve güçleri hakkında kısa bilgiler vermek istiyorum. İsviçre'nin Zürih Federal Teknoloji kurumunda çalışan üç karmaşık sistemler kuramcısı bu konuda ilginç bir görgül araştırma yapıyorlar. Bu konularda, dünyadaki uluslar arası şirketler (TNC'ler) üzerinde yapılmış önceki görgül olmayan araştırmalar, bu tür birkaç firmanın dünya ekonomisinde büyük ağırlığa sahip oldukları sonucuna varmışlardı. Söz konusu üçlü kuramcı takım, dünyadaki 37 milyon yatırımcıyı içeren veri tabanından (Orbis 2007) aldıkları 43060 şirket ve bu firmaları birbirine bağlayan sahiplik ilişkisi üzerinde bir görgül (amprik) araştırma yaptılar. (New Scientist, 2011)

Araştırmada yazarlar önce 1318, daha sonra 147 özde (core'da), temelde yer alan şirkete ulaştılar. Bu, diğer şirketlere sıkı biçimde bağlanmış, kilitlenmiş 147 firmanın, sözkonusu toplam şirketler ağ örgüsünün (network) servetinin yüzde 40'ını kontrol ettikleri bulgusuna eriştiler.

Üç kuramcıdan biri olan James Glattfelder bu konularda şunları söylüyor: "Gerçekte mevcut tüm şirketlerin yalnızca yüzde birinden azı, tüm ağörgüsünün yüzde 40'ını kontrol etme gücüne sahiptir. Bu çok küçük sayıda çok güçlü şirketlerin ençoğunu da bankalar oluşturmaktadır." (New Scientist, 2011)

Aynı yazar (Glattfelder), uluslar arası sözkonusu şirketler arasında aşırı bağılıkları sınırlayacak, küresel düzeyde tröstlere karşı kurallar konulmasına gereksinim duyabileceğimizi söylemektedir. Bu tür kurallar bugün ancak ulusal düzeylerde vardır.

Sözkonusu İsviçreli üçlü takım, iktisadi gücün çok küçük gruplarda toplanmasının tek başına ele alındığında iyi ya da kötü olduğunun söylenemeyeceği görüşündedir. Ama sözkonusu güçlü öz şirketler arası sıkı bağıllık iyi ya da kötüdür. Dünyanın 2008 yılında görüp anladığı gibi, böyle ağörgüleri istikrarsızdır. Bu şirketlerden biri sıkıştığında, sıkıntı diğer firmalara yayılmaktadır (Glattfelder'in görüşü) (New Scientist, 2011).

Yukarda da söylediğim gibi, iktisadi yaşamda yalnızca piyasa işlemleriyle yetindiğimizde, kaynak dağıtım süreçlerini piyasayla

sınırladığımızda, insanı bencillik boyutuyla özdeşleştirmiş oluruz. Bu özdeşleştirmenin ötesine geçmek, yukarda saydığım diğer insani özellik ve boyutları da gözönüne almak planlama şeklindeki kaynak dağıtım sürecini ortaya çıkarır. Planlama anlayışında ise zaman içinde önemli değişimler yaşanmıştır.

Sovyetler Birliği'nde planlama tek kaynak dağıtım süreci olarak ele alınmıştı. Bu Birliğin çöküşü ile bu anlayış da terkedilmiştir. Yukarda anlattığım Çin'in planlama yaklaşımı farklıdır. Türkiye dahil birçok ülkede var olan planlama piyasanın yerine geçmemiştir, piyasa ile birlikte işlev görmüştür.

Planlama ihtiyacını doğuran nedenlerden biri kısa vadeli büyüme ile uzun vadeli büyüme arasında bir farklılığın, bir değiş-tokuşun bulunmasıdır. Özellikle demokrasilerde dört ya da beş yılda seçim yapmak sözkonusu olduğu için kısa süreli büyüme öne çıkar. Dolayısıyla, bugünün Türkiyesinde olduğu gibi, büyük borçlanmalar gibi uzun süreli olumsuz sonuçları olan yollara başvurulur. Bunlar sonucunda şişme (boom) dönemleri oluşur. Bunlar da patlamayla (büst) sonuçlanır. Avrupa'nın, özellikle Güney Avrupa'nın yaşamakta olduğu durum budur. Planlamayla, uzun süreli büyümeye önem verilerek, bu gibi bunalımlardan kaçınabilme amacı güdülür.

İlgili önemli bir nokta şoklardır. Tetikleyici olaylardan farklı olan şok hareketlerinde önemli olan bu şoklara karşı şoklar öncesinde mi sonrasında mı önlem alınacağıdır. Şoklardan sonra alınan önlemler, kısıtlayıcı, istemi küçültücü tedbirler, şokların olumsuz etkilerini daha da büyütür, bunalımdan çıkmak için gerekli olan büyüme daha da zorlaşır. Kısıtlamaların (austerity) zamanı, Keynes'in söylediği gibi, şişme zamanları olmalıdır, patlama zamanları değil. Planlamanın bir görevi de şokları önceden görmek, şoklardan önce önlem almayı önermektir.

Başka konulara geçmeden önce devlet yönetiminde tabii başka düzenleyici kurumların bulunduğunu da söylemeliyim. Örneğin Türkiye'de Merkez Bankasından başka BDDK, Rekabet Kurumu gibi kontrol kurumları vardır. İyi işledikleri takdirde bu kurumlar topluma kısa süreli aşırılıklardan, aksaklıklardan, bunalımlardan kaçınabilme olanağı sağlarlar.

İktisadi, Toplumsal, Siyasal Koşullar, Kültür

İktisadi etkenler ile toplumsal koşullar, kültür arasında önemli karşılıklı ilişkiler vardır. Bu konuda da tartışmalar vardır. Kişilere, bakış açlarına, ortama göre değişen bu tartışmalarda ilişkinin varlığı pek

yadsınmaz, daha çok hangi değişken grubunun daha ağırlıklı, belirleyici olduğu noktasında anlaşılmaz. İlgili bir tartışma alanı da var olan etkilerin kalıcılığı konusudur.

Bu ilişki ve etkileşimleri değerlendirebilmek için iktisadi ve toplumsal ortamların zaman içinde değiştiğini gözönüne almak gerekir. İktisadi ortama baktığımızda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında paradigmalarda, büyüme dönemlerinde önemli değişmelerin yaşandığını, çeşitli bunalımların ortaya çıktığını görüyoruz. Ben burada önce, ana hatlarıyla bu gelişmeleri özetleyecek, özellikle son dönemlere egemen olan Washington Ortak Görüşünün (oydaşmasının, konsensüsünün) üzerinde duracağım.

Bilindiği gibi, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, 1930'lardaki büyük bunalım sonrasında, 1950 ve 1960'lı dönemlerde, hatta 1970'i yılların başlarında Batı Dünyasında iktisadi açıdan bir altın büyüme çağı yaşanmıştır. Saydığım savaşların, bunalımın böyle bir altın büyüme çağının yaşanmasında büyük katkısı olmuştur. Esefle söylenmelidir ki bu tür başarılar bazan savaş ve bunalım gibi yıkımların sonucu olarak yaşanmaktadır. (Aşağıdaki not 21'e bakınız.)

Bu altın çağda Keynes ekonomisi egemen olmuş, karma iktisat anlayışı uygulanmıştır. Bu dönemi iki petrol şoku, enflasyon içinde durgunluk (stagflation) yılları izlemiştir. Bu aşamadan sonra Batı iktisadına neo-liberal görüş, Washington ortak görüşü egemen olmuştur.

Bu görüş şu temel ilkelere dayanır. Sürekli, sürdürülebilir bir gelişme yolu ancak aşağıdaki dört ilkeye dayalı kapsamlı reform stratejisi ile gerçekleştirilebilir: i) Piyasalarda birbirlerine koşut bir piyasa serbestleştirme (liberalizasyon) yolu izlenmelidir. ii) Borçlarda ve enflasyonda istikrar sağlayacak genil (makro) ekonomi politikaları benimsenmelidir. iii) Devlet girişimleri özelleştirilmedir. İv) Geri kalan kamu kesimlerinde etkinliği artırma yollarına başvurulmalıdır. (Washington Ortak Görüşü konusunda biraz farklı bir özet için (Backhouse, 2010: 58, 59) a da bakılabilir.)

Ben bu ortak görüşün aşırı özel kesimci, liberal anlayışına, özelleştirmeci yaklaşımına katılmıyorum. Devlet kuruluşlarında, tüm ekonomide verimlilik artışı sağlanması önerisini ise yerinde buluyorum. Burada bu konular üzerinde durmayacağım, ikinci ilkeyi kısaca ele alacağım. Bu ilkede borçlarda ve enflasyonda istikrar sağlanması öneriliyor.

Birçokları gibi ben de bu konuda yalnızca enflasyonla savaşıldığını, genel ekonomi ve borç istikrarının gözardı edildiğini düşünüyorum. Bu yaklaşım hem gelişmiş hem de gelişmemiş ülkelerde benimsenmiştir.

Bazı yazarların da söylediği gibi, gelişmiş ülkelerde şöyle bir yol izlendi: i) Rasyonel olmayan bir canlılık (exuberance) politikası benimsendi, riskler yok sayıldı ya da risklerin izi sürülmedi. ii) Ekonomilerde, düşük enflasyon, kararlı, sürekli büyüme diye özetlenebilecek, büyük ılımlılık (great moderation) durumunun geçerli olduğu varsayıldı. R. Lucas'ın söylediği gibi, gelir dalgalanmalarının (business cycles) ABD'de artık yok olduğu, bir daha yaşanmayacağı savı ileri sürüldü. iii) özellikle Çin'in ABD tahvillerine yatırdığı tasarruf bolluğu ile, faizler çok düşük düzeylere düştü. Bunda likidite bolluğunun da büyük katkısı oldu. iv) Sonuçta, bilindiği gibi, 2008, 2009'da önemli bir bunalım yaşandı. Özellikle Avrupa ülkelerinde bu bunalım ya da durgunluktan hala çıkılamadı.

Türkiye gibi gelişmemiş ülkelerde de özel kesimci; piyasaları serbestleştirici iktisat politikaları izlendi. Bilindiği gibi 1980 yılında özel kesimci yaklaşımı esas alan 24 Ocak kararları alındı. Bu kararlar 12 Eylül darbesi ile desteklendi. 2002 sonrasının dış sermaye akımlarına dayanan iktisadi modeli açısından bakıldığında çok daha önemli olarak, 1989 yılında sermaye hareketlerini serbest bırakan 32. Numaralı kararlar alındı. Bunlar da Washington ortak görüşünün borç istikrarı sağlanması ilkesini gözardı etti.

Yukarıda belirttiğim gibi iktisadi olgularla toplumsal konular, kültür arasında önemli karşılıklı ilişkiler vardır. Diğer bir yazımda (Bulutay, 2012, (2013)) kültürün büyüme üzerinde önemli etkileri olduğunu açıklamıştım. Gerçekte bir ülkenin yetersiz kültür düzeyi bir ekonominin gelişmesinin önünde en büyük engeli oluşturabilir. Daha genel bir ifadeyle bir ülkenin içinde bulunduğu toplumsal koşullar iktisadi gelişmeleri engelleyebilir.

Yine yukarıda belirttiğim gibi, ekonomik değişken kümelerinin mi, yoksa toplumsal koşulların mı daha önemli olduğu konusu tartışmalıdır. Her iki görüşün de taraftarı vardır. Burada, Human Development Report, (2013)te yer alan, toplumsal koşulların önemini vurgulayan bazı görüşleri aktaracağım.

Rapora (s. 69) göre, yukarıda özetlediğim Washington ortak görüşü şunu söyler: İktisadi temeller iktisadi büyümenin ön koşulu olarak doğru oluşturulduğunda, bunu başka insani gelişme alanlarındaki iyileşmeler izleyecektir. Diğer taraftan, raporun benimsediği insani gelişme yaklaşımı yoksul halkın yaşamında iyileştirmenin ertelenmemesini (iktisadi

koşulların oluşmasının arkasına itilmemesini) ister. Bu görüşe göre, sağlık, eğitim ve diğer kamusal hizmetler yollarıyla halkın yetenekleri üzerine yatırım yapmak büyüme sürecini yalnızca bir bağlantısı (appendage) değildir, sürecin ayrılmaz bir parçasıdır.

Raporun diğer bir sayfasında (s. 65) toplumların başlangıç koşulları hakkında şunlar söylenmektedir: “Başlangıç koşulları” büyük etkiye sahiptir. Zor olan yalnızca bazı nitelikleri değiştirmek değildir, bunlar sıklıkla kurumlar ve politikalarla kalıcı nitelik kazanırlar. Büyük eşitsizlikle başlayan toplumlarda, ayrıcalıklı elit kesimler, kendi etkilerini sürdüren yasal çerçeve oluşturabilirler. Bu çerçeve onlara ayrıcalıklarını, yüksek oranlı eşitsizliği koruma olanağı sağlar.

Bunlara rağmen tarih ve başlangıç koşulları aşılabilir engeller de değildir. İnsan gelişme endeksi ile ölçülen gelişmelerde son otuz yılda sağlanan ilerlemenin kabaca yarısı, 1980 yılındaki bu endeks başlangıç endeks değeriyle açıklanamamaktadır. Aynı düzeylerde başlayan ülkeler bugün farklı sonuçlara sahiptir. Eskiden kopmayı isteyen hiçbir ülke uzun süre tarihin esiri olarak kalmaz. (s. 65)

Türkiye’de planlama çalışmalarında öncü görevi yapmış bir planlamacının (Ayhan Çilingiroğlu) sözlü anısına göre, bu görüşler, planlama toplantılarında İsmet İnönü’nün sıkça tekrarladığı aşağıdaki görüşünü doğrulamaktadır. İnönü 1960’ların başlarında o zamanın planlamacılarından ısrarla şu olayın gerçekleştirilmesini istemektedir: Toplumumuzun geçmişe değil geleceğe bakmasını sağlamalıyız. Gerçekten yüksek kaliteli bir eğitimle geleceğe bakar hale gelmesi toplumun geçmiş alışkanlıklarını aşmasını sağlayan en güvenli yoldur.

Toplumsal koşulların önemi K. Derviş tarafından, yeni bir görüşmesinde (Hürriyet Gazetesi, 3 Şubat 2014: 16) aşağıdaki tümcelerle açıklanmaktadır: “Ancak para ve maliye politikaları bir ekonominin güvende olması için yetmez. Kurallı bir düzen, bağımsız bir yargı, şeffaf bir piyasa ve makul ölçüler içinde kalan bir siyasal yarışma. Bunlar olmadan makro ekonomik politika sürekli hızlı büyüme için şart olan güveni yaratamaz.”

Ben tartışılan bu konudaki görüşlerimi şöyle özetleyebilirim: Ekonomik ve toplumsal alanlar arasındaki ilişkiler karşılıklıdır, içiçe geçmiş durumdadır; zamana, ortama, ülkeye göre değişir. Toplumsal, kültürel etkenler daima önemlidir Güçlü, dirençli bir iktisadi, toplumsal gelişme isteği, zaman alsa da, sonunda başarıya ulaşır. Tutucu çevrelerce benimsenip savunulan, geçmişe, eskilere hayranlıkla dolu bir kültür, zaman zaman egemen olabilse de, gelişmeye, yeniliklere açık insan doğası sonunda her alanda gelişmeyi sağlar.

Bunlardan sonra, yararlanmakta olduğum kaynakta (Human Development Report: 87) yer alan, geleneksel, klasik büyüme faktörleri dışında kalan etkenleri belirterek bu konudaki açıklamalarımı tamamlamak istiyorum. Raporda gelişmekte olan ülkeler için dört politika önceliği ileri sürülmektedir. i) Özsermayede, toplumsal alanda adaleti sağlamak. Bunlar kendi başlarına önemli oldukları gibi, yetenekleri geliştirmede de önemlidirler. Sağlık, eğitim, gelir gibi alanlardaki adaletsizlikler insani gelişmede de ilerlemeyi engeller. Erkek kadın eşitsizliği, adaletsizliği bu alanlarda temel farklılığı oluşturur.

ii) Siyasal süreçlere katılmak, karar vericilerin hesap verir durumda olmasını sağlamak, topluma açık tartışmaları desteklemek. (s. 87) Bu konularda Amartya Sen, aynı raporda (s. 24) diğerleri yanında şu görüşleri de savunuyor: Halka konuşma, kamuda tartışma olanağı sağlamak önemlidir. Ancak halkın arasında sürekli diyalog kurulması, insanların gönenç ve özgürlüklerinin çeşitli öğelerini anlayıp değerlendirmelerine yol açar. Bunun kamu politikalarına da etkisi olur. İnsanlarda diğer insanları, onların yaşamlarını düşünebilme yeteneği de vardır.

iii) Çevre koşulları, iklim değişimleri, doğal kaynaklar üzerindeki baskıları, tehlikeleri önemli saymak. iv) Nüfusa ilişkin değişimleri yönetmek. (s. 87) Ben bunlara büyümenin istihdam yaratmasına, gelir dağılımı eşitliğine, tarıma, tarımdan sanayie geçişe, sanayiden bilime geçişe önem vermeyi de eklerdim.

Büyüme ve İşlendirme

Açıklamalarıma eklemek istediğim büyümenin işlendirme olanakları sağlaması konusunu ele alarak devam ediyorum. Yararlanmakta olduğum raporda (s. 53) şu görüş yer alıyor: Kaliteli (decent), iyi ücretli işlerin varlığı, özellikle kadınlar için iktisaden güç sağlayıcıdır. Buna karşın günümüzdeki rekabetçi küresel ortam, işçileri daha düşük ücret karşılığında daha kısa bir zamanda daha çok iş yapmaya zorlar. Hem insani gelişme hem de iş yaşamı açılarından, rekabet gücü sağlamanın yolu iş verimliliğini artırmaktır.

İstihdam dünyasında işverenlerde, ülkeler gelişmiş olsun, gelişmemiş olsun gerekli nitelikte işçileri bulamamaları şeklinde ortak bir şikayet vardır. Teknik terimleriyle, işlendirme alanında bir uyumsuzluk (mismatch) sorunu yaşanır. Bu şikayetin bir kısmı, işverenlerin sürekli ama pek de geçerli olmayan bir şikayetinden kaynaklanır. Ama şikayet geniş ölçüde önemli ve haklı bir sorunu gösterir. Sürekli değişen

dünyamızda işgücünün bileşiminin ve kalitesinin değişmesine gereksinim vardır. Bilime, yaratıcılığa, yeniliğe giderek artan ölçülerde ihtiyaç duyulan günümüz dünyasında bu gereksinim çok daha güçlüdür.

Bu nokta önemlidir, teknolojik gelişme ve yeniliklerle, bunların işsizlik ve iş yaratma güçleriyle ilgilidir. Bu alanda teknolojik gelişmelerin etkilerini kısa ve uzun vadeli diye ayırmak gerekir. Kısa vadede işgücünü tasarruflu kullanma isteği ağır basar. Dolayısıyla teknolojik gelişmenin işsizlik yaratma etkisi ön plandadır.

Teknolojinin uzun süreli etkisi genellikle ters yöndedir. Çünkü teknolojik gelişme verimliliği, dolayısıyla geliri artırır. Bunun sonucu yeni mal ve hizmet istemlerinin artmasıdır. Dolayısıyla eski iş alanları genişler, yeni iş alanları oluşur, istihdam geniş ölçülerde artar. Geçmişin büyük teknolojik gelişmelerinin yarattığı sonuç budur, toplumların gelir ve istihdam düzeylerinin çok yükselmesidir.

Ama bu günlerde önemli bir tartışma yaşanmaktadır. Bilindiği gibi iletişim teknolojisi alanlarında, bilgisayar kullanımında büyük gelişmeler vardır. Bunlar insan yeteneklerinin, beyin gücünün otomasyonuna, robotların öne çıkmasına yol açmaktadır. Bilgisayarlar satranç şampiyonlarını yenebilmekte, bilişimle ilgili işler, çok küçük parçalara bölünebilmekte, bu parçalar da makinelerle işlenebilmektedir. (Bkz., örneğin, The Economist, January 18th, 2014: 20, 21)

Bu gelişmelerin iki önemli etki ya da sonucunu belirtmek istiyorum. İlk etki bu yeni teknolojilerin önümüzdeki yıllarda büyük işsizlik yaratması olasılığıdır. Bu konuda bir tartışma yaşanmaktadır. Bir görüşe göre, bu olasılık çok yüksektir. Bu yönde bir bulguya Oxford Üniversitesi'nin bir araştırmasında ulaşılmıştır. Buna göre, önümüzdeki 20 yılda günümüzde var olan işlerin yüzde 47'si otomasyona dönüştürülebilir. (The Economist, January 18th, 2014: 7) Diğer bir deyişle, bu otomasyon ile, enformasyon teknolojisinde büyük ölçüde bilgisayar kullanımıyla verimlilik çok artacaktır.

Öte yandan, bilindiği gibi, bu konuda bir Solow Paradoxu vardır. R. Solow geçmişte, "bilgisayar verimlilik dışında her yerde var" şeklinde bir görüş ileri sürmüştür. Bildiğim kadarıyla bu görüşünü sonları terketmiş, bilgisayar dünyasında da önemli verimlilik artışları sağlandığını kabul etmişti.

Yeni bir yazıda (Acemoğlu et.al., 2014) bu eski Solow Paradoksu'nun varlığını gösteren bulgulara ulaşılmaktadır. Yazı, bilgisayar ve enformasyon teknolojisi kullanan ABD imalat sanayiinde bol miktarda

bilgisayarın varlığına karşın pek verimlilik artışının yaşanmadığını göstermektedir. Sözkonusu paradoks da zaten aynı şeyi söylemektedir.

İkinci bir etki işgücünün hizmet kesimlerine kaymasıdır. Yeni bir makalede (Autor, Dorn, 2013), burada beni ilgilendiren aşağıdaki bulgulara ulaşıyor: ABD’de 1980-2005 döneminde işlendirmedeki değişmeler beceri düzeyleri açısından güçlü ölçülerde U eğrisiyle gösterilebilen bir gelişme göstermiştir. Buna göre, işgücü dağılımında orta beceri düzeylerindeki istihdamda göreceli bir azalış, dağılımın uçlarında göreceli artışlar olmuştur. Beceri düzeyine göre böyle bir istihdam kutuplaşması son 20, 30 yılda birçok sanayileşmiş ekonomilerde de yaşanmıştır (s. 1555).

Yazarlar bu olayı şöyle açıklıyorlar: Son zamanlardaki yoğun bilgisayar kullanımı, rutin işlerde çalışan düşük becerili işçilerin yerine geçmiş, buna karşın, yüksek eğitilmiş işçiler tarafından yapılan soyut, yaratıcı, sorun çözücü, eşgüdüm sağlayıcı işlerde tamamlayıcı rol oynamıştır. Bilgisayar teknolojisi kullanmanın fiyatı düştüğünden, rutin işlerde çalışanların ücretleri azalırken, düşük becerili işçiler iş sunumlarını, iş ustalığına (dexterity), esnek bireyler arası iletişime, mekânsal açıdan doğrudan yakınlığa dayandıkları için otomasyonlara dönüştürülmeleri zor hizmet işlerine yöneltmişlerdir. Diğer bir deyişle, düşük becerili işçiler iş-yoğun rutin işlerden hizmet işlerine kaymışlardır. Böylece bir istihdam kutuplaşması yaşanmıştır (s. 1590).

Yukarıda da yararlandığım dergi nüshasında (The Economist, January 18th, 2014: 19, 20) bu hizmetlere kayış hareketleri şu şekilde açıklanıyor: Sözkonusu akıllı bilgisayar gibi makinelerin ve ucuz kalkınmakta olan ülkeler işçilerinin artan rekabeti, zengin ülkelerin çoğunda imalat sanayii iş hacimlerini azaltmıştır. ABD’de, imalat sanayii istihdamı, 1950’lerden beri hızla azalmış, kesimin işlendirme payı 1950’de yaklaşık yüzde 30 oranından bugün % 10’un altına düşmüştür. Hizmetlerdeki istihdam oranı ise yüzde 50’nin altından yüzde 70’e yaklaşmıştır.

İstihdam kutuplaşmasının önemli bir sonucu uzman kesimin, orta sınıfın, ağırlığının azalması olmuştur. Oysa, 20. Yüzyılın bir yeniliği olan orta sınıfın yükselmesi, tüm dünyada çok önemli bir siyasal ve toplumsal gelişmeydi. Bu sınıfın sıkılarak dışlanması toplumda husumeti artırabilir, istikrarsız ve potansiyel olarak tehlikeli bir siyasal ortam yaratabilir (aynı dergi, s. 19, 20).

Orta sınıfın gelişmesi konusunda gelişmekte olan ülkelerde (Güney Dünyasında) tersine bir durum vardır. Human Development Report’a (2013: 14) göre, Güneyde orta sınıf hacim olarak, gelirden ve beklentilerde

hızla büyümektedir. 1990-2010 arasında, Güney'in küresel orta sınıfının nüfus içindeki payı yüzde 26'dan yüzde 58'e çıkmıştır. Bu oranın, 2030 yılına kadar yüzde 80'i bulacağı projeksiyonu yapılmaktadır.

Burada işgücüyle ilgili diğer önemli bir sava dikkat çekerek konudaki açıklamalarımı tamamlamak istiyorum. Yukarda da belirttiğim bu sava göre, gelişmiş ülkeler, kendilerine gelişmemiş ülkelere düşük becerili işçilerin göçünü engellemek amacıyla dikine uzmanlaşma sürecini başlatmış ve geliştirmişlerdir. Bu konuda tabii ulaşım ve iletişim alanlarındaki teknolojik gelişmeler, küreselleşme kendilerine çok yardımcı olmuştur.

Diğer bir yazımda (Bulutay, 2005) açıkladığım gibi dikine uzmanlaşma son zamanların en önemli uluslar arası iktisadi olaylarından biridir. Bir bakma bu olay, dünyaya bugün egemen olan sermaye hareketlerini dengelemektedir. Öte yandan dünyada liberal görüşün büyük ağırlığı, sendika hareketlerinin güç kaybetmesi sermaye hareketlerini güçlendirmekte, gelir dağılımlarındaki eşitsizlikleri artırmaktadır.

Burada, dikine uzmanlaşma, dikine ticaret ve sunum-zinciri ticareti (supply-chain trade) isimleriyle anılan bu konuda, yeni bir yazının (Hoekman, 2013) bazı görüşlerini aktarmak istiyorum. Bu süreçte, bir malın (örneğin bir otomobilin) üretim aşamaları, parçalara ayrılmakta, ayrılan parçalar başka ülkelere üretilmektedir. Ülkeler karşılaştırmalı üstünlüklerine göre, üretimin bir aşamasını gerçekleştirmektedir. Zengin ülkeler ürünün yüksek değerli parçalarına el koymakta, düşük katma değerli üretim parçaları gelişmemiş ülkelere bırakılmaktadır. Böylece üretim masrafları azaltılabilmektedir. (s. 22)

Bu süreçte, gelişmemiş ülkelerin bazı yararları olmakta, örneğin ülke, ürünün tümünü üretken sanayiler oluşturmaya gerek kalmadan karşılaştırmalı üstünlüğünü kullanabilmektedir. Ama tabii, aldığı katma değer payı da düşük olabilmektedir. Öte yandan, Çin gibi bazı ülkeler süreç içinde katma değer katkı ve paylarını artırabilmektedir. (s. 22, 23) Tabii her ülke aynı başarıyı gösterememektedir.

Yazıya (s. 23) göre ülkelerin bu başarısızlıklarının bir nedeni sunum-zinciri ticaretinde, ulaştırma, altyapı, ticaret engelleri ve sınır politikaları gibi uluslar arası işlemlerin masraflarının düşük gelirli ülkelere zengin ülkelere kıyasla çok daha yüksek olmasıdır. (Bu masraflar azaltıldığında) sunum-zinciri ticareti düşük gelirli ülkelere "küresel fabrikanın" bir parçası olabilmek için yeni fırsatlar sağlamaktadır. (s. 24)

Yazı bu sürecin şu olumlu sonuçları olduğunu yazmaktadır: i) 1950’den beri mal ve hizmetlerdeki dünya ticaret hacmi 27 kat büyümüş, 20 trilyon dolara yaklaşmıştır. Bu artış küresel GSYH büyümesinden 3 kat daha hızlıdır. ii) Gelişen ekonomilerin toplam dışsatımında imalat ürünleri payı 1980 yılında yüzde 30’dan bugün yüzde 70 oranının üstüne çıkmıştır. (s. 22) Bu yararlarına karşın, sunum-zinciri ticaretinde şu olumsuz sonuçlar da yaşanabilmektedir: Bu sisteme bağlı ülkeler, 2008 yılında olduğu gibi finansal bunalım yaşandığında, uluslar arası ticaretin çökmesi sonucunda büyük yıkımlara uğramaktadır. Ayrıca zincirin parçası olan bir ülkede kırılmaların, şokların ortaya çıkması tüm üretimlerde büyük aksaklıklar yaratabilmektedir. (s. 22) Bence sistemin en büyük zararı, sistemin ona bağlı ülkelerde özgün sanayiler oluşturma gücünü çok zayıflatmasıdır.

Toplumsal Adalet, Özgürlük, Piyasa

Keynes’in şöyle bir görüşü vardır: İnsanlığın siyasal sorunu üç şeyi bir araya getirir: İktisadi etkinlik, toplumsal adalet ve bireysel özgürlük (Human Development Report, 2013: 20) Ben bunlara bireylerin yeteneklerini tanınması, bunları geliştirme olanaklarına sahip kılınması, ayrıca kişilerde diğer kişilere, topluma karşı sorumluluklarının varlığı bilincinin geliştirilmesi öğelerini de ekledim.

Keynes’in bu değerli görüşü esasında buradaki açıklamalarımı özetlemektedir. Eklediğim konular hakkında aşağıda kısa bilgiler sunacağım. Bunlardan önce piyasanın bazı özelliklerine dikkat çekmek istiyorum.

Bazılarınca savunulan, “piyasa yalnızca bir mekanizmadır, piyasada değerlere, değer yargılarına yer yoktur,” görüşü yanlıştır. M. Sandel’in yazdığı gibi, “piyasalar yalnızca mekanizmalar değildir, piyasada belirli değerler bulunur. Piyasa değerleri bazan gözününe alınması gereken piyasa dışı normları dışlar (crowd-out)” (Besley, 2013: 483). Örneğin piyasa mekanizmasında adalet, hakkaniyet ilkeleri gözününe alınmaz.

Piyasaların özgür seçimler alanı olduğu görüşü de geçerli değildir. Gönüllü, istekli görünen mübadelelerin, bu arada piyasada gerçekleştirilen işlemlerin daima özgür seçimi gösterdiği savı da yanlıştır. Alışverişlerde bir taraf güçlü ise, bu mübadelenin zayıf tarafın özgür iradesiyle yapıldığı söylenemez. Yoksul olanların, pazarlık gücü

bulunmayanların piyasadaki seçimleri çok kısıtlı olur. Yukarda da söylediğim gibi, görünüşte değer yargısı içermediği sanılan piyasa mekanizmasının eşitlik ve adalet konusunda kendine özgü değerleri vardır. (Bu konularda da (Besley, 2013: 482, 483)e bakılabilir.)

Burada topluma yararlı bazı davranışların, fiyat ya da parasal özendiriciler sözkonusu olmadığında daha güçlü, daha etkin olabildiklerini de belirtmek istiyorum. Bu etkinliğe bağlı olarak, piyasa niteliği taşımayan bir ortama parayı sokmak, insanların tutumlarını değiştirebilmekte, ahlaki ve uygarca (sivil) bağlılıkları sıkıştırabilmekte, dışarıya itebilmektedir (crowd-out).

Bu olguya şu örnek verilmektedir (Besley, 2013: 481): Bir İsrail çocuk bakım evinde çocuk velilerinin bazıları çocuklarını bakımevinden almada geç kalıyorlarmış. Bunu engellemek için bakımevi sorumluları sık sık geç kalanlara parasal gecikme cezası uygulamış. Bu ceza, geç gelenlerce piyasa ilişkisinden doğan bir fiyat olarak algılanmış, geç kalmadan kaynaklanan manevi suçluluk duygusu yok olmuş, geç kalmalar azalmamış. (Benim başka çalışmalarımda ele aldığım, bilinen başka bir örnek kan bağışları alanından verilebilir. Parasız olduğunda kan bağışlayan insanlar para sözkonusu olunca bağış vermemektedir.)

Piyasa konusundaki açıklamalarımı, piyasanın yararları hakkındaki bir görüşümle tamamlıyorum. T. Besley'in (2013: 488) aşağıdaki görüşleriyle başlamak istiyorum: E.P. Thompson gibi bazı solcu tarihçilere göre, sanayileşme öncesi yaşama karşılıklı yardımlaşmaya dayanan ağörgüleri (networks) egemendi, kapitalizmin gelişiyle bunlar yıkıldı. Bu yönde başka benzer görüşler de vardır. Bu görüşlerin ortak yanları piyasa sistemlerinin yakın toplumsal bağların yerini aldıkları savını içermeleridir.

T. Besley bu konularda kendi görüşleri olarak şunları yazıyor: Sözkonusu geleneksel ağörgüleri, çoğunlukla hiyerarşik güç yapılarıyla yönetilirler, bu yönetimlerde bireyler, halk güç sahiplerine tabi, minnettar durumdadırlar. Piyasalar ise ödemeye isteklilere hizmet eder. (s. 488)

Ben Besley'in bu görüşlerinin Sanayi Devrimi öncesi dönemler için geçerli olduğunu, ama daha önceki, insanlığın başlangıç dönemleri, hareketli, avlayıcı, toplayıcı dönemleri için geçerli olmadığını düşünüyorum. Bu ilk çağlarda toplumlarda işbirliğinin, aile birliğinin, ağörgülerinin çok daha adil ve eşit bir yapıda olduğu görüşünü benimsiyorum.

Buradaki açıklamalarıma üç noktaya dikkat çekerek başlamak istiyorum. İlk nokta eşitsizliğin kökenleri hakkındadır. Yukarda hareketli (mobile) toplumlarda daha adil, eşit bir yaşamın var olduğunu yazmıştım. Bu konuda yeni bir yazı (Dow, Reed, 2013: 609) şu kuramı geliştiriyor: Geçmişte verimlilik artışı, nüfus yoğunluğu ile eşitsizlik birlikte oluşmuştur. Eşitsizlik toprağa yerleşme, tarım ekonomisine geniş ile artmıştır. Her ne kadar eşitsizlik hareketli arayıcı, toplayıcı (foragers) toplumlarda yok ise de, yerleşme bu grupları da değiştirdi.

Bazı yerleşik arayıcı, toplayıcı toplumlarda miras yoluyla eşitsizlikler, halk arasında sınıfsal ayrımlar ortaya çıktı. Tarıma geçişle bu ayrımlar çok daha belirginleşti. Eşitsizlik yönündeki bu gelişmelerde iki tür ayrışma sözkonusu oldu: Toplumun içindekilerle, dışındakiler arasındaki ayrışma, yerleşik düzende elitler ile halk kesimleri arasındaki ayırım.

İkinci nokta, topluma egemen olan iktisadi ve toplumsal yapının, mevcut sistemin ürettiği eşitsizlikler ile, özellikle yakın geçmişte başvurulan eşitsizliklere karşı bir ölçüde önlem getiren politikalar arasında ayırım yapmanın, önemi ve gerekliliğidir. Sistem çok eşitsiz yapıda ise, sosyal güvenlik önlemlerinin, yeniden dağıtım politikalarının etkinlikleri çok sınırlı kalır. Ayrıca sosyal güvenlik önlemleri, emeklilik harcamaları, işsizlik sigortaları, tarıma yetersiz özendiriciler gibi alanlarla sınırlı kalır. Daha önemli olarak, sistemin işleyişini engelleyebilecek düzenlemeler, gelirler üzerindeki vergi artışları gibi önlemler büyümeyi azaltıcı, işsizliği artırıcı sonuçlar yaratabilir.

Üçüncü nokta Sanayi Devrimi ve büyük teknolojik gelişmelerle ilgilidir. Sanayi Devrimi insanlığa uzun vadede büyük bir gelir artışı getirmiştir. Ama Devrimin bu olumlu etkileri daha ziyade Batı Dünyası ile sınırlı kalmıştır.²¹ Ancak son zamanlarda Doğu Asya'nın gelişmekte olan

---

21Bu notta Avrupa'da büyümenin Sanayi Devriminden önce başladığını ileri süren bir yazının (Voigtlander, Voth, 2013) ilginç görüşlerini özetleyeceğim. Yazı, o dönemde Çağdaş Avrupa'da çok yoğun olan savaşların kişi başına toprak oranını artırarak birey başına geliri artırdığı tezini savunmaktadır. Çünkü savaşları sağ atlatanlar toprağı sürmek için daha büyük toprağa sahip oldular. Çok savaşın yarattığı daha yüksek gelir, yüksek gelirin yarattığı daha çok savaş ve daha yüksek toprak-işgücü oranları geri beslenme ilmi dizi, 14. Yüzyıl ortalarında yaşanan Kara Ölüm (Black Death, veba salgını) tarafından harekete geçirilmiştir. Asgari yaşam düzeyini aşan gelir artınca vergi gelirleri hızla yükselmiştir. Bu gelir artışları, daha önceleri görülmeyen ölçülerde neredeyse sabitleşen süreklilik kazanan savaşlara finans sağlamıştır. (s. 168) Savaşların yarattığı ölümlerdeki artışın temel ögesi savaşta çarpışanların ölümü olmamıştır. Kıtayı arşınlayan ordular etrafa veba, tifüs, çiçek gibi ölümcül hastalıkları yaymıştır. Bunları izleyen büyük ve sürekli insan kıyımı nüfus baskısını azaltmıştır. "Bizim görüşümüze göre, bu azalma (anlatılan süreç) Sanayi Devrimi öncesi Avrupa istisnai yüksek birey başına gelirinin temel belirleyicisidir." (s. 168)

ülkeleri, giderek artan ölçülerde bu olumlu etkileri paylaşır hale gelebilmiştir.

Esasında bu gelir artışlarının arkasında, yukarıda anlattığım büyük teknolojik gelişmeler yatar. Teknolojik gelişmenin gelir dağılımı üzerindeki kısa ve uzun dönem etkileri de farklıdır. Her yeni, büyük teknolojik devrim kısa vadede, başlangıç aşamalarında gelir dağılımını eşitsizleştirir. Uzun vadeli etki ise eşitlik yönündedir. Gelir dağılımı alanındaki Kuznets yasasının söylediği de, bu uzun süre etkisidir. Buna koşut olarak gelişmiş ülkelerde, özellikle Avrupa'da gelir dağılımları daha eşit bir yapı taşır.

Bu söylediklerimin bugünlerde yaşanan bir örneği, son zamanlarda gördüğümüz bilgisayar, enformasyon teknolojileri, dijital devrimlerdir. Bu yeni teknolojilerin günümüzdeki başlangıç, kısa süre döneminde de, eski teknolojik gelişmelerde olduğu gibi, gelirler sermaye kesimine ve yüksek becerili insanlara akmaktadır.

Burada sorulan temel soru şudur: Önceki teknolojik gelişmelerde uzun vadede şu süreç yaşanmıştır: Gelirleri çok artan sözkonusu kesimlerin yeni mal ve hizmetlere yönelen istemleri, çoğaltanın da katkısıyla yeni işçiler, yeni iş olanakları, orta sınıflar gibi yeni kesimler yaratabilecek midir? Yoksa, bugünlerde yaşanan ücret kutuplaşması, büyük gelir eşitsizlikleri, bu yeni teknolojilere özgü olarak sürececek midir?

Bu soruya bugün doyurucu bir yanıt verebilecek durumda değilim, değiliz. Yalnız şunları biliyoruz. i) Günümüzde gelir ve servet dağılımı, Kuznets yasasına ters olarak, çok bozulmuş durumdadır. ii) Geçmişte olduğu gibi, elimizde bu bozulan gelir dağılımını düzeltecek, halkın sağlığını sağlamak, eğitimi yaygınlaştırmak, yüksek gelirleri vergilemek,

---

Bu görüş ya da tez, özetle iki anahtar nitelikte kademe içermektedir: i) Kara Ölüm, Veba sonrasında artan gelirler, devletlerin gelirlerini artırmıştır, bu gelirlerin büyük kısmı savaşa harcanmıştır. ii) Savaşma gümüşle donanmıştır, çünkü ölümleri artırmıştır, savaştan sağ çıkanlara daha yüksek gelir sağlamıştır. (s. 176)

Malthuscu bir dünyada nüfus kayıpları genellikle sağ kalanlara daha yüksek gelir yaratır, çünkü birey başına daha çok toprak kalır. Bu etkiler geçici olmalıdır: Nüfus toparlanınca, bu kazançlar tersine döner. Kara Ölüm (1348-50) sonrasında, nüfus kayıpları çok büyük, birey başına gelirdeki kazançlar çok yüksek oldu. Bu etkinin zaman içinde ortadan kalkması beklenirdi. (s. 183)

Ama, gelir kazançları bir iki kuşaktaki nüfus artışıyla giderilebilecek olandan çok daha yüksek olunca, yöneticiler vergilendirebilecekleri fazla gelir buldular. Yöneticiler 1350 sonrasında bu gelirlere artan ölçülerde sahip olunca, savaşlar çok sıklaştı. Yöneticiler savaşı etkin şekilde bir lüks mal olarak kullandılar. Savaş sıklığı da, yaşamda kalanların yaşam standartlarındaki kazanımlarını sürdürmelerini kolaylaştırdı. (s. 183)

Aynı yazıda yer alan şu bilgilere de dikkat çekmek istiyorum: Çin Orta Çağlarda çok güçlüydü, neden gelişemedi, geride kaldı? Bu yazı, Çin'in bu görece geri kalışının önemli bir kısmını düşük düzeylerde askeri çatışmalar yaşamamasına bağlamaktadır. (s. 178-181) Yazıda, aynı inceleme konusundaki diğer görüşler belirtiliyor. (s. 181, 182).

yeniden gelir dağıtımını yollarına başvurmak gibi güçlü araçlar vardır. Bu araçlarla, gerçek demokrasiyi kurup yerleştirme yoluyla gelir ve servet dağılımında daha eşitlikçi bir yapı ve adalet sağlanabilir.

Bu açıklamalardan sonra gelir dağılımı konusuna geçiyorum. Dünyada, ABD’de gelir dağılımı verileri gelirin bir azınlığın elinde toplandığını göstermektedir: F. Bourguignon, C. Morrison (2002: 733) yaptıkları tarihsel bir araştırmada şu sonuca ulaşıyorlar: “Ele alınan 172 (1820-1992) yılda dünyamızda yaşayanların gelir artışından sağladıkları ortalama pay artışları şöyledir: Tüm halk için % 7,6, en alt yüzde 20’lik gelir grubu için % 3’ten çok az fazla, yüzde 60’lık grup için yaklaşık % 4, en yüksek % 10 için % 10’a çok yakın bir artış. Ama aynı zaman süresinde dünya nüfusunun kesin yoksulluk oranı 1820’de % 84’ten, 1992’de % 24’e düşmüştür.

Aynı yazıdan (s. 727) aldığım alıntıları içeren özet açıklamalarla devam ediyorum: Dünya’da gelir dağılımında eşitsizlik 19. Yüzyılın başlarından İkinci Dünya Savaşına kadar artmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu eşitsizlikte bir durağanlık, istikrar ya da yavaş bir artış yaşanmıştır. 19. Yüzyılın başlarında bu eşitsizliğin temel kaynağı ülkeler içi farklılıklar iken, daha sonraları eşitsizliğin büyük kısmı ülkeler arası farklara dayanır olmuştur. 1820 ile 1992 arasındaki büyük eşitsizlik artışının temel kaynağı ülkeler ya da bölgeler arası eşitsizlik artışlarıdır. (s. 742)

Kaba konuşmada bir sakınca yoksa, dünyadaki gelir eşitsizliği, yüzyıldan fazla süren bir ayrışma sonucunda 20. Yüzyılın ortasında zirvesine çıkmıştır. Bu geçmiş gelişmeye kıyasla, (1992 öncesi) 50 yıldaki eşitsizlik değişmesi önemsiz düzeydedir (s. 728). Dünya gelir eşitliğinde patlama bugün sona ermiş görünmektedir. Dünya gelir dağılımında, bugün (2002) ile 1950 arasındaki fark görece azdır. Bu demek değildir ki, dağılım istikrara kavuşmuştur, ya da dünya çapında bir gelir dağılımı-yakınsaması başlamıştır. (s. 742)

Son zamanlardaki gelişmeler, yukardaki görüşlere pek uygun düşmemektedir. D. Furceri, P. Loungani’ye (2013: 25) göre “Gelir eşitsizliği tarihi zirvesindedir. ABD’de 2012 yılında halkın en zengin yüzde 10’u ulusal gelirin yarısını almaktadır.” Bu bozuk dağılım 1920’den beri bu ülkede görülmemiştir. OECD’de ve birçok gelişmiş ekonomilerde de eşitsizlik artışında benzer gelişmeler yaşanmıştır. B. Milanovic’e (2011) göre dünya halkının en zengin yüzde 1’i, küresel gelirin yüzde 14’üne yakın bir kısmını almakta, en yoksul yüzde 20’si ise, bu gelirden yüzde 1’in az üstünde bir pay elde etmektedir.

Aynı yazıya (s. 25) göre bu gelişmelerin aşağıdaki nedenleri vardır: İlk neden, benim de yukarıda belirttiğim gibi, bilgisayar ve enformasyon alanında çalışma koşullarına uyanların avantaj sağlamalarıdır. Yine yukarıda anlattığım küresel sunum-zinciri düşük becerili işleri gelişmiş ülkelerin dışına itmiştir. Böylece, gelişmiş ülkelerdeki yüksek becerili işçilere istem artmış, bu işçilerin görece daha düşük becerili işçilere göre gelirleri yükselmiştir.

Aynı yazarlar, araştırmalarının iki ek nedeni ortaya çıkardığını söylüyor, bunları şöyle açıklıyorlar: i) Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi. Bu yolla, yabancı girişine ve rekabetine sermaye piyasaları açılmaktadır. ii) Devletlerin bütçe açıklarını azaltma politikası izlemeleri. Bu hareket ya da politikalara iktisat yazınında mali sağlamlaştırma (consolidation), bu hareketleri eleştirenler tarafından ise “kıtlık” politikaları denilmektedir. (s. 25)

Yazı (s. 26), geçmişteki 30 yılda ülkelerin sürekli olarak ve giderek artan ölçülerde sınırlarını finansal işlemlere açtıklarını yazıyor. Aynı zamanda gelişmiş ülkelerde gelir eşitsizliğinde bir artış olmuştur. Bunlar arasında bir bağın bulunup bulunmadığını inceleyen yazı şu bulgulara ulaşıyor: Kanıtlara göre, ortalama olarak, sermaye hareketlerinin liberalleşmesini, önemli ve sürekli bir eşitsizlik artışı izlemiştir.

Yazı (s. 27) liberalleşmenin, özellikle doğrudan yabancı sermayenin ülkeye girmesini, teknoloji getirmesini sağlayarak yararlı olduğunu; mali sağlamlaştırmanın da, zaman içinde faizlerde ve vergilerde düşüslere yol açabildiğini yazdıktan sonra eşitsizliklerin sakıncalarına değiniyor, bunlarla aşağıdaki araçlarla mücadeleyi öneriyor: Müterakki gelir vergilerine başvurma, korunmaya muhtaç gruplara toplumsal yardım sağlama, düşük ve orta becerili işçilere eğitim ve öğrenim olanakları yaratma, uzun-sürelili eşitsizlik artışına karşı önlem alma.

Son zamanlarda gelir eşitsizliğinin arttığını gösteren bazı verilere yer vererek devam ediyorum. Bu veriler dünyada, enazından Batı Dünyasında yukarıda belirttiğim Kuznets yasasına ters bir durumun yaşandığını göstermektedir. Örneğin ABD’de en yüksek gelire sahip yüzde 1’lik kesimin ulusal gelirden aldığı pay 1970’lerde % 9’dan, günümüzde % 22’ye çıkmıştır. Bu sert eşitsizlik artışında son yıllarda yaşanmakta olan bilgisayarlı dijital devrimin önemli katkısı vardır. (The Economist, January, 18th, 2014: 7) (Bu konuda yukarıda verdiğim sayılara da bakılabilir.)

Aynı dergi nüshasında (s. 20) Thomas Piketty’nin yayınlanacak kitabında yer verdiği şu görüş de bulunmaktadır: ABD aşırı derecede eşitsiz bir ekonomik modelin öncülüğünü yapıyor olabilir. Bu modelde

gelirlerin zirvesindeki % 1'lik paya sahip sermaye sahipleri ve süper yöneticiler ulusal gelirlerin giderek artan bir kısmını kapmakta, böylece ulusal servetin artan kısmını ellerinde tutarak merkezileştirmektedirler.

Gelir dağılımının ilişkileri konusuna geçmeden, anlattığım gelir eşitsizliği artışı alanında kendi görüşlerimi özetlemek isterim. Ben yukarda, (Furceri, Loungani, 2013)den alıntıladığım, aşağıda özetlediğim etkenlerin bu konuda önemli katkılar sağladığı görüşüne katılıyorum: Bu etkenler, i) bilgisayar, enformasyon teknolojileri, ii) ücret kutuplaşması, iii) liberalleşme, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, iv) devletlerin bütçe açıklarını azaltma politikaları faktörleridir.

Ben bunlara şu üç etkeni de katıyorum: i) Dünyada sendika hareketlerinin güçsüzleşmesi, buna bağlı olarak yukarda kaydettiğim (Wisman'ın görüşü) ücret durgunluğunun yaşanıyor olması. ii) Ekonomilere kapitalizmin, liberalizmin egemen oluşu, sosyalist bir seçeneğin bulunmaması. iii) ABD'nin büyük katkısıyla sağlanan para ya da miktar kolaylaşmasının yarattığı likidite bolluğu, faizlerin çok düşük düzeylere inmesi. Bunlardan, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu devletlerin, reel alanlardaki şirketlerinin çok yararlanması.

Konuyla ilgili çalışmalarda büyüme ile gelir eşitliği arasındaki ilişki konusunda birbirine ters görüşlerin savunulduğuna çokça rastladım. Eşitsizliğin büyümeyi azalttığını söyleyen görüşler de, tam tersine büyüme eşitsizlikle olumlu ilişki içindedir yargısını savunanlar da vardı. Ben gelir eşitliğinin büyümeyi artırıcı, eşitsizliğin azaltıcı yönde etkin olacağı görüşündeyim.

B. Milanovic'e (2011) göre, bu konuda, eşitliğin büyümeyi etkilemesinin yönü alanında da zaman içinde bir dönüşüm yaşanmıştır: Bu dönüşümde, son zamanlarda gelir dağılımının iyileşmesinin büyümeyi olumlu yönde etkileyeceği görüşü daha çok savunulur hale geldi. Oysa geçmişte ters bir durum vardı, eşitsizliğin büyüme için daha iyi olacağı görüşü iktisatçılara egemendi.

Yine Milanovic'e göre bu dönüşümün temel nedeni iktisadi gelişmede, eğitimin gelişmesiyle yakından ilişkili olan beşeri sermayenin giderek artan ölçülerde önem kazanmasıydı. Beşeri sermaye yerine fizik sermayenin önemli olduğu eski dönemlerde, belirleyici büyüme etkenleri tasarruf ve yatırımdı. Bunları da zenginler daha iyi yapardı.

Diğer bir önemli nokta gelir dağılımıyla demokrasi arasındaki ilişkidir. Bu konuda da Milanovic şunları yazıyor: Bir görüş demokrasilerde zenginlerin çok daha ağırlıklı bir rol oynadığını söyler. Bu

görüşün özeti, “bir dolar bir oy” şeklinde ifade edilebilir. Oysa yaygın bir görüş demokrasiyi “bir kişi bir oy” diye niteler.

Yararlandığım bir yazıda (Deaton, 2013: 42) gördüğüm bir yargıcın aşağıdaki görüşünü aktarmak istiyorum: “Yargıç Louis Brandeis bir zamanlar şöyle demiştir: “Demokrasiye sahip olabiliriz ya da servetin birkaç kişinin elinde toplanmasına sahip olabiliriz, ama ikisine birlikte sahip olamayız.”

Gelir dağılımında eşitlik yönünde gelişmeler yaşanması gerektiği görüşü çeşitli nedenlerle savunulabilir. En başta eşit gelir dağılımı daha adil olacaktır denebilir.

Keynes olaya iktisat açısından bakarak, gelir dağılımında eşitliği, işçilerin gelirlerini, dolayısıyla tüketimlerini yeterli tutarak, efektif talebi öne çıkararak savunmuştur. Sınıf çıkarlarını gözetmek de bir savunma nedenidir. Fırsat eşitliği sağlamak bilinen başka bir nedendir. (Ama fırsat eşitliğinde genellikle mevcut eşitsizlik durumları veri olarak alınır.)

Ben saygı duyduğum bu görüşlere katılıyorum. Ama aşağıdaki nedeni de çok önemli buluyorum. Gelir eşitsizliği, hele aşırı olunca büyük kesimlerin gelir ve olanaklarını çok kısıtlı düzeylere indirmektedir. Bu düzeylerde gelir ve olanaklarla kişinin yeteneğini geliştirmesi, hatta yeteneğinin ne olduğunu bilmesi mümkün değildir. Sağlanacak gelir eşitliğiyle insan, kişi bu imkanlara ulaşabilir, yeteneklerini bilip geliştirebilir. Bu yolla gelir eşitsizliğinin egemen olduğu durumlarda ortaya çıkamayan yetenekler ulusal gelir artışına büyük katkılar getirebilir.

Birkaç ilgili noktaya da değinmek istiyorum. Fizik altyapısının oluşturulup geliştirilmesi, kalkınma ve büyüme için çok önemlidir. Ama gerekli tek altyapı bu değildir. Bu konuda, (Human Development Report, 2013: 5)te, katıldığım şu görüş yer almaktadır: “Çok az ülke, yalnızca fiziki altyapıda değil, sağlık ve eğitim alanlarında da etkili ölçülerde kamu yatırımı yapmadan hızlı büyümeyi sürdürebilmiştir.” Günümüzün bilim, yaratıcılık ortamında eğitim kurumlarının bilim, yaratıcılık yönünde geliştirilmesi bir zorunluluktur.

Yukarda da yararlandığım bir yazıda (Deaton, 2013: 42) şu görüş ileri sürülüyor: “Daha zengin ve daha eğitilmiş insanlar daha yoksul ve daha az eğitilmişlerden daha uzun süre yaşamaktadırlar. Bu, bazıları için büyük adaletsizliktir.” Diğer bazı araştırmaların bulgusuna göre, “... eşitsizlikle, eşitsizliğin sonrasındaki insan gelişmesinde gerçekleşen iyileşme arasındaki ters yönlü ilişki, büyük ölçüde, gelirdeki eşitsizlikten ziyade sağlık ve eğitimdeki eşitsizlikten kaynaklanır.” (Human

Development Report, 2013: 31) Diğer bir deyişle, sağlık ve eğitim bu alanda gelirden daha önemlidir.

Anladığım kadarıyla ülkeler arasında eğitim farklılıklarının iki temel kaynağı var: i) Yüksek, yüksek üstü öğrenimin yoğunluğu ve kalitesi. Bu farklılıkta teknolojik gelişmenin ülkelerin büyümesindeki rolü belirleyici oluyor. Çünkü J. Tinbergen'in söylediği gibi, teknolojik gelişme ile eğitim arasında sürekli bir yarış var. Bu yarışta gelişmemiş ülkeler çok gerilerde kalıyor. ii) Okulu terketme düzeyi. ABD'de ilk kaynak çok güçlü, ikinci kaynakta ise okulu terketme aşaması liseler düzeyine kadar yükselmiş. Gelişmemiş ülkelere ise okulu terk olayı ilkökulu aşamamış, hatta eğitim hiç başlamamış. Dünya Bankası verilerine (TİSK, 2013c: 137) göre ortalama 6.5 yıl olan eğitim süresiyle Türkiye ortaokulun ilk yıllarını aşamamış görünmektedir. Hatta okula hiç gitmeyen ya da çok az giden önemli bir kitle de var.

Bu alanda Türkiye'nin çok önemli bir sorunu olan kız ve kadın eğitimi ve istihdamı konusuna da değinmek istiyorum. Azalmakla beraber hala süren bu sorun, birçok yazıda gözlemlediğim, bir çok yazı ve konuşmamda vurguladığım gibi, Türk toplumu ve ekonomisinin sorunları arasında en başlardaki yerini koruyor.

Bu alanlardaki açıklamalarımı, (Todaro, Smith, 2011: 92)den aldığım aşağıdaki görüşle tamamlıyorum: "Gelir ve insan gelişmesi düzeylerindeki temel nedenleri açıklamada ağır basan, büyük ağırlık taşıyan etkenler daha çok eşitsizlik, güçsüz kurumlar, eğitim ve sağlık düzeylerinin düşük oluşudur."

Yoksullukla savaş bugün genellikle kabul gören bir politikadır, kamu yönetimleri ve hükümetler bu yönde politika izlemektedirler. Bu politikaların üç temel dayanağı vardır: i) Yoksulluk bir toplumsal yara ya da kötülüktür, ii) yoksulluk giderilebilir, iii) kamusal politikalar bu yoksullukla savaşta yardımcı olabilir (Ravillion, 2013: 2) Bunlara şu ekleme de yapılabilir: Bu savaş ekonomiye zarar vermeden yürütülebilir (The Economist, July 27th, 2013: 59).

Bu genel yaklaşım, anlaşma eskiden yoktu, tersine, aşağıdaki alıntının gösterdiği gibi, yoksulluk toplumsal bir iyilik olarak görülebiliyordu. "18. Yüzyıl sonlarından önce, iktisadi düşünceye egemen olan okul yoksulluğu toplumsal iyilik olarak gördü, iktisadi gelişme için gerekli saydı... Yoksulluk işçileri özendiricilerle harekete geçirmek ve onların ücretlerini düşük tutmak, böylece güçlü, küresel açıdan rekabetçi ekonomi yaratmak için zorunlu görülüyordu." (Ravillion, 2013: 2)

Eskiden yoksulluğun sorumluluğu yoksulların kendilerine yükleniyordu. Bu görüşe göre, yoksullar tembeldi, alkolizme düşkündü ve disiplinli çalışma yeteneğine sahip değildi. Bu tür görüşler bugün de bazılarınca, zaman zaman ileri sürülür. Ama 1930'ların bunalımının yarattığı dehşet, birçok kişiyi, bu görüşlerini yeniden değerlendirmeye yöneltti (The Economist, July 27th 2013: 59).

Burada yoksullukla ilgili birkaç noktayı belirtmek istiyorum. Bugün bile yoksullukla savaşta amaç yoksulları kıtlıklardan, açlıktan korumak olmaktadır. Bu yaklaşımda yoksullar yoksulluk çemberi içinde tutulmakta, bu çemberin dışına çıkarılmamaktadır. Diğer bir deyişle yoksul kişi ve gruplar daima başkalarının yardımlarına muhtaç durumda, yoksulluk tuzakında (poverty trap) bırakılmaktadır.

Bu yaklaşım çok yetersizdir. Amaç bu değil, şu olmalıdır: Tüm insanların temel ihtiyaçlarını karşılamak, onlara asgari yaşam koşullarını sağlamak hedef seçilmelidir. Bağımsızlık ve özgürlük her bireyin ortak özelliği olmalıdır. Kişilerin seçimi ön planda tutulmalıdır. (Benzer görüşler için, (Todaro, Smith, 2011: 21, 22, 202)ye bakılabilir.)

Genellikle yoksulluk, toplumlarda belirli biri doların altında gelire yaşayan insanların sayılarıyla ölçülmektedir. Bu tanımın kendi mantığı içinde de birçok güçlüğü vardır. Ama benim bu tanıma itirazım ölçütün niteliğine yöneliktir. Bence yoksulluk bireyin toplum yaşamına katılabilmesi için gelirinin yeterli olup olmadığını gösteren bir kavramla ölçülmelidir. Kişinin eğitim düzeyi, sağlık olanakları bu katılımı sağlamakta mıdır sorusu esas alınmalıdır. (Benzer görüşleri için (Backhouse, 2010: 62-69, özellikle 64)e bakılabilir.)

Büyüme, gelir eşitsizliği, yoksulluk üçlüsü arasındaki karmaşık ilişkiyi ele alarak devam etmek istiyorum. Yukarda, dünyada gelir eşitsizliği artarken yoksulluk oranında büyük bir düşüş yaşandığını belirtmiştim. Bu durumun temel kaynağı Çin ve Hindistan gibi çok büyük nüfuslu ülkelerin yoksulluk oranlarında sağladıkları başarıdır. Ama bu başarıyı sağlayan, Çin'de 30 yıl, Hindistan'da 20 yıl önce başlayan yüksek büyüme bu ülkelerde gelir eşitsizliklerini de artırmıştır (Balakrishnan, et. al. 2013: 28, 29).

Çin'de yoksulluk 1980'lerin başlarında ve 1990'ların ortalarında hızla düşmüştür. Bu düşüşü sağlayan etkenler kırsal ekonomik reformlar, düşük başlangıç eşitsizliği, sağlık bakımına, eğitim fırsatlarına erişim olmuştur. Çin'de (günde 1.25 dolar ölçütüne göre) 1981'de yoksulluk oranı % 84 iken, 2008'de % 13'e düşmüştür. Hindistan'da aynı oranlar 1981'de % 60, 2010'da % 33'tür. Görüldüğü gibi yoksulluk oranı Çin'de çok daha hızlı bir şekilde azalmıştır. (Aynı yazı, s. 29)

Bu düşüŖlere karşın Gini eşitsizlik katsayısı Çin'de 1990'ların ortasında 37'den, 2008'de 49'a, Hindistan'da 1993'te 33'ten, 2010'da 37'ye yükselmiştir. Çin ve Hindistan'daki toplam eşitsizliğin, üçte bir ile üçte iki arasındaki kısmı, kırsal ve kentsel yöreler ve bölgeler arasındaki gelir ayrışmalarının genişlemesinden ileri gelmiştir. (Aynı yazı, s. 29)

Yoksulluk konusunu altyapı yatırımları ile yoksulluk arasındaki yakın ilişkiyi belirterek tamamlıyorum. N.S. Grigg'e (2010: 14) göre altyapı yatırımları ile yoksulluk ve yoksunluk arasında yakın bir ilişki vardır. "İnsanlar, ev, temiz su, kolayca erişebilecekleri enerji, işlerine gidip gelebilme olanakları, atıklarını, çöplerini sağlıklı bir şekilde yok edebilme imkanlarından yoksun olduklarında yoksulluktan nasıl kaçınabilirler?" Uluslar ve uluslar arası toplumlar yoksulluğu yok etme isteğinde ciddi iseler bu altyapı hizmetlerini gerçekleştirmelidirler.

Bu açıklamalardan sonra yazımın ikinci kısmına, Türkiye'nin büyümesine geçiyorum.

II

TÜRKİYE'NİN BÜYÜMESİ

Buradaki açıklamalarımı üç başlık altında sunacak, üçüncü başlığa (Türkiye'nin Büyüme Deneyimi) ağırlık vereceğim. Yazımı bir genel sonuç kısmıyla tamamlayacağım.

6. Giriş

Sağlıklı Büyüme Yolu

Genellikle kabul edildiği gibi, bence de sağlıklı bir büyüme ve kalkınmanın aşağıdaki koşullara uygun olması gerekir. İlk koşul yatırımların önemli olduğunu söyler. Bu konuda şu noktalar vurgulanır: i) Altyapı yatırımları temel bir gereksinimdir. Burada fiziksel altyapı kadar, toplumsal altyapı da önemlidir. ii) Yatırımların niceliği, miktarı, oranı kadar niteliği, kalitesi de büyük önem taşır. iii) Nitelik açısından önemli olan büyümenin kaynağının bilim, yenilikler, verimlilik ve yüksek katma değer yaratan yatırımlar olmasıdır.

Bu olgular genellikle tüketime, hızlı tüketim artışına dayanan bir büyümenin sağlıklı olmayacağı anlamına gelir. Hızlı tüketim az tasarruf demektir. Diğer bir deyişle çok tüketim yatırımın iç kaynağı olan, olması gereken tasarrufun yokluğu anlamına gelir. Bu durumun sakıncalı olduğu bellidir.²²

Diğer önemli bir etken kalkınma ve büyümede sanayinin, özellikle imalat sanayiinin büyük önem taşımasıdır. Türkiye gibi büyük nüfuslu ülkelerin sağlıklı şekilde büyüebilmesi geniş ölçüde sanayi kesiminin hızlı, verimli ve sağlıklı gelişebilmesi ile sağlanabilir. Yalnızca ya da geniş ölçüde inşaat kesimiyle, konut kesimiyle, geleneksel hizmetler kesimleriyle, buralarda sağlanan rantlarla sağlıklı ve kalıcı bir kalkınma sağlanamaz.

Ülkenin dış ilişkileri elbette önemlidir. Türkiye'nin gelişmesinde dıştan gelen teknolojilerin, fikirlerin, dış dünyayla işbirliğinin büyük katkısı olmuştur. Ama özellikle dış ticarete dışalımın değil, dışsatımın önde gitmesi gerekir. Ancak dışsatımın temel devingen gücünü oluşturduğu bir büyümeyle rekabet alanında, yüksek katma değerli mal ve hizmet üretimine varılabilir.

İç ve dış borçlanma serbest piyasa sisteminin temel öğelerinden biridir. Ama bu konularda da aşırıya gidilmemesi gerekir. Örneğin özel şirketlerin özkaynakları ile borçları oranındaki ilişki belirli oranları aşmamalıdır. Kamu borçları da belirli sınırlar içinde kalmalıdır. Hanehalklarının, esnafın, çiftçilerin borçları da aşırı düzeylere varmamalıdır.

Kalkınmakta olan bir ülkenin dış kaynaklardan yararlanma yoluna gitmesi doğaldır. Ama burada da aşılmaması gerekli sınırlar vardır. Bu kaynaklar hem ülke ekonomisinin kaldırabileceği kadar, hem de nitelikli,

---

22TİSK'in yeni bir kaynağında (İşveren, Kasım-Aralık, 2013: 26), Uluslararası Yönetim Geliştirme Enstitüsü'nün, "2013 Dünya rekabet Gücü Yıllığı" verileri açıklanıyor. Bunlara göre, Hanehalkı Tüketim Harcamalarının GSYH'ye oranı 2012 yılında Türkiye'de yüzde 70,1'dir. Bu oranla Türkiye 60 ülke içinde beşinci sıradadır. Aynı sayfada, yatırım payı Türkiye'de yüzde 20,3, Çin'de yüzde 45,1 olarak verilmektedir. Dış satımın GSYH'ye oranında Türkiye yine 60 ülke içinde, mal ihracatında 51., hizmet ihracatında 41. Sırada bulunmaktadır. Burada ilgili önemli bir noktaya da dikkat çekmek istiyorum. Bazı iktisatçılar, son zamanların en hızlı büyüyen ülkesi olan Çin'in gelişmesinin çok yüksek oranlı yatırımlara dayandığını belirterek, yurt içi gerekli tüketim artışı olmadan sürekli büyünemeyeceğine dikkat çekiyorlar. Diğer bir deyişle, dayanılan faktör yatırım olsa da tek etkenli büyümenin olanaklı olmayacağını söylüyorlar. Bu görüş geçerli olabilir. Öte yandan, tek etkenli büyümenin en sakıncalı olan türü bu faktörün yatırım değil, tüketim olmasıdır.

Türkiye, yukarıdaki verilerin de gösterdiği gibi, son yıllarda bu sakıncalı yolu izlemektedir, gittikçe azalan büyümesinde geniş ölçülerde tüketime dayanmaktadır. Eskiden beri zaten yüksek olmayan tasarruf oranı, Ekim 2013 başlarında % 12,6'ya düşmüştür.

kaliteli olmalıdır. Bilindiği gibi, doğrudan yabancı yatırımlar, sıcak para, portföy yatırımlarına kıyasla çok daha kalitelidir. Doğrudan yabancı yatırımlar içinde de ülkeye, ülke girişimcilerine, üretim, rekabet, bilgi, yenilik gücü kazandıranlar, yeni işlendirme yaratanlar daha kalitelidir. Özelleştirme sonucu ya da ortaklık yollarıyla edinilen ve üretime, verimliliğe, istihdama ek katkı getirmeyen doğrudan yabancı sermaye o kadar yararlı ve kaliteli değildir.

Az gelişmiş Ülkelerin Genel Büyüme Yolu

Birçokları gibi ben de gelişmemiş ülkelerin uyguladıkları gelişme ve büyüme modelinde aşağıdaki olguların ön planda olduğu görüşümdedir: i) Modelde iktisadın iki temel ögesinden biri olan istem esastır, sunum ikinci planda kalır. Bu yaklaşımın doğal sonucu yüksek enflasyon, dış ticaret açıkları ve sonuçta devalüasyondur. ii) Dolayısıyla ekonomide oynak, bunalımlara açık bir yapı vardır. Olası, beklenen şoklara karşı önceden önlem alınmaz, tedbirlere şoklar sonrasında başvurulur. iii) İlgili bir nokta, gelişme sürecinde genellikle, önce bir şişme döneminin, sonra patlama yıllarının yaşanmasıdır. iv) Gelişmede doğal kaynaklar, girdiler esas büyüme etkenleridir, verimlilik, bilim, yenilik genellikle geri planlarda kalır. v) Bilindiği gibi son zamanlarda az gelişmiş ülkelerde orta gelir tuzağı olayı tartışılmaktadır. vi) Gelişmiş ülkelerin kuramsal iktisat çevrelerinde bunalımların gelişmiş ülkelerde artık yaşanmayacağı görüşleri vardı. Ama bilindiği gibi 2007 yılı sonrasında gelişmiş ülkelerde bunalım ya da sürekli durgunluk yaşanmıştır. Durgunluk bazı gelişmiş ülkelerde bugünlerde de sürmektedir.

7. Türkiye'nin 1950 Sonrasında Uyguladığı Büyüme Modeli

Türkiye'nin 1950 sonrasında uyguladığı büyüme modelinin temel esaslarının aşağıdaki noktalarda özetlenebileceği görüşümdedir: i) Bu model dış dünyadaki gelişmelere yakından bağlı, Batı Dünyasına ve enerji dışalımına bağımlı bir gelişme yoludur. Modelde yaratıcılıktan çok, Batıyı taklit eden bir yaklaşım; etkin (aktif), yakınsamayı (convergence) amaçlayan bir hedeften ziyade, edilgin, geriden izleyen bir yol; dışarda, dışarıda başarıyı aramak yerine, dışardan aktarmaya, dışarıya dayanan ve sürekli dış açıklar veren bir iktisat politikası benimsenmiş ve uygulanmıştır.

ii) Modelde geleneksel hizmet kesimleri büyük paya sahiptir. Bu hizmet kesimleri içinde de finans, inşaat, konut kesimlerinin, bunların yarattığı rantların büyük ağırlıkları vardır. iii) İmalat sanayii, geçmişte yavaş bir tempoyla da olsa gelişmiş, yüzde yirmiler civarında bir paya

sahip olmuştur. Ama kesimde yüksek katma değerli üretime geçilemediği gibi, son dönemde kesimin payı artamamış, azalmıştır. (Bkz., (Bulutay, 2011: 490)) iv) Bence modelin en sakıncalı yanlarından biri tarım kesiminin başından beri adeta terkedilmiş olmasıdır.

v) Modelin en önemli etkenleri iç ve dış göçlerdir. Ekonominin büyümesinin en temel ama mütevazı verimlilik kaynağı iç göçlerdir. Dış göçlerden yurda para akımı, işçi dövizleri yollarıyla gelen kaynaklar özellikle 1960, 1970'li yıllarda ekonomiye büyük katkı sağlamışlardır. vi) Modelin işlendirme yaratma gücü zayıftır. Sonuç, özellikle kadınlarda işgücüne katılım, işlendirme oranlarının düşüklüğü, çeşitli işsizlik oranlarının yüksekliğidir.

vii) Modelin temel bir özelliği, yukarıda belirtildiği gibi tüketimin daima en büyük paya sahip olmasıdır. Bunun doğal sonucu yatırım ve tasarrufun yeterli düzeylere ulaşamamasıdır. Ayrıca son, sermaye akımı döneminde (2002 sonrası) yatırım, özellikle tasarruf çok azalmıştır. viii) Öte yandan, aynı son dönemde, geniş ölçüde özelleştirmeler sonucunda devlet iktisadi yatırımlar alanından çekilmiştir. Buna karşılık aynı dönemde olumlu bir yaklaşımla, altyapı yatırımlarına önem verilmiştir.

ix) Önemli bir olumsuzluk gelir dağılımının çok eşitsiz bir yapıda olması, toplumsal hareketliliğin (mobilité) çok yavaş bulunmasıdır. İktisat politikalarında genel amaçlar hedef alınmakta, gelir dağılımında eşitlik sağlamaya yönelik politikalara ağırlık verilmemektedir. x) İlgili diğer bir olumsuzluk, yoksulluğun yok edilmesi yerine, geçici sosyal yardımlarla adeta yoksulluğun sürdürülmesi politikasının izlenmesidir.

xi) son zamanlarda, 2002 sonrasında dış sermaye akımları, özellikle sıcak para hareketleri ekonomide egemen güç haline gelmiştir. Bunun sonucu yukarıda açıkladığım gibi, çeşitli borçların ve borçlulukların ekonominin üzerine yüklenmesidir. xii) Aynı dönemde ekonomide bir şişme dönemi yaşanmaktadır. Bu şişme yıllarını bir patlamanın, bunalımın izlemesi olasılığı maalesef yüksektir.

8. Türkiye'nin Büyüme Deneyimi

Tarihsel Gelişmeler

Bu kısımda Türkiye'nin büyümesini, Osmanlı döneminde de kapsayarak esas hatlarıyla, özet olarak anlatacağım. Önce şu soruyu soracağım: Osmanlı İmparatorluğu neden, çok önemli sonuçları bugün de süren Sanayi Devrimi'nin (SD'nin) dışında kalmıştır.

Bu soruya birbirleriyle bir ölçüde karşıt iki temel yanıtla cevap vereceğim: i) Osmanlı İmparatorluğunun dayanakları, temelleri

eskilerden gelir, SD'ye uyum sağlayacak nitelikte değillerdir. ii) Buna rağmen Osmanlı yönetimi ve aydınları 19. Yüzyılın başlarından beri Batı Dünyasına uyum yönünde reformlar yapmaya yönelmiştir. Reform hareketleri Cumhuriyetin ilk yıllarında, yoğunlaşarak sürmüştür.

Açıklamalarıma, Sanayi Devrimi hakkında başkalarıyla paylaştığım bir görüşü aktararak başlıyorum. Bu görüşe göre Batı Dünyasında, İngiltere'de başlayan SD'nin en önemli, başlangıç aşaması İskoçya'da yaşanan aydınlanma hareketidir. Bu hareketle bilimsel yaklaşım, sorgulama, yenilikçilik, yaratıcılık öne çıkmıştır. Sonuçta, sanayileşme, kentleşme, bu devrimi benimseyen ülkelere, ekonomilere egemen olmuştur.

Bilindiği gibi, bu gelişmeler sonucunda, Batı Dünyasında ulusal gelirler, özellikle 1820 sonrasında hızla artmıştır. Bu artışlarla, gelişmelerle birlikte bu ülkeler, giderek artan ölçülerde siyasi rejim olarak demokratik yöntemi benimseyip uygulamışlardır. Sonuçta yeni bir kültür ortaya çıkmıştır. Bir kültürün temel öğeleri özgürlük, seçim hakkı, bireycilik, kişisel yetenekleri geliştirebilme haklarıdır. Dinlerin, dinler arası, ırklar arası farklılıkların eski önemlerini yitirmeleri de SD'nin bir sonucu sayılabilir.²³

SD karşısında Osmanlı İmparatorluğunun durumu nedir sorusuna, buradaki amacımız yönünde verilebilecek özet yanıtın şunlar olacağını düşünüyorum. İmparatorluğun sanayileşme dışında kalması doğal bir olaydı, çünkü yeni topraklar kazanma, ganimet toplama sistemine sahip olan bu yönetim ve devletin sanayileşmeyle ilişkisi yoktu. Devlet gücünü, yapısını eski bir düzenden almaktaydı. Duraklama ve gerileme dönemleri ise eski kazanımları koruma çabasıyla, savaşlarla, genelde yenilgilerle geçti. İmparatorluk, SD'yi benimseyebilmek için İskoç aydınlanma çağı gibi bir temel dönüşüm yaşamadı, doğası gereği yaşayamazdı.

Yukarda da belirttiğim gibi, tutuculuk, gelenekselcilik, Osmanlı İmparatorluğunun temel ilkelerinden biriydi. Duraklama, gerileme dönemlerinde bu tutuculuk daha da güçlendi. Sürekli savaşlar da imparatorluğu güçsüz kıldı.

23T. Timur'a (2013: 10) göre, "Sanayi burjuvazisi ondokuzuncu yüzyılda devrimci bir rol oynayarak etnik ve dini grupları bir potada eritti ve çağdaş ulusları yarattı. Günümüzde din ve etnik temelli kavgalar daha çok bu aşamadan geçememiş ülkelerde yaşanıyorlar. Kuzey Amerikalılar bu uluslaşma sürecini "melting pot" kavramıyla anlatır." Ben bu görüşe katılıyorum. Öte yandan, Batı dünyasının, özellikle ABD'nin örnek gösterilebilecek bir demokrasi yarattığını düşünmüyorum. Özellikle ABD'de saygın bir demokraside yaşanamayacak eğilimler oluşabilmektedir. Örneğin, iktisadi açıdan bakıldığında son zamanlarda bu ülkede demokrasilerde olması beklenmeyecek büyük gelir dağılımı eşitsizlikleri yaşanabilmektedir.

Öte yandan, sistemin esasını oluşturan yeni toprak kazançları elde edilememesi, gerilemeler, İmparatorluğu giderek daha çok güçsüzleştirdi. Reform ihtiyacı giderek yoğunlaştı. Bu reformlarda Batıya öykünmek, Batıdan almak esas politika hedefi oldu.

Bu tarihsel eğilimler, coğrafya açısından Batıya yakınlık, son zamanlarda yaşanan Avrupa'ya güçlü göç akımları Türkiye'nin gelişmesini Batı'ya bağladı. Bilindiği gibi, bugün de Türkiye Avrupa Birliği'ne girme amacını korumaktadır. Kanımca, bu bağlılık, bu bağlılığın yarattığı taklit ve kolaylık, Türkiye'nin, başta Çin olmak üzere Asya'da gerçekleştirilen güçlü kalkınmakta olan ülkeler gelişmesi dışında kalmasının da temel nedenidir.²⁴

Bu ikili yapı, bir yanda reform diğer yanda tutuculuk bugün de Türkiye'ye egemendir. Daha doğrusu, her toplumda var olan bu ikili ayırım Türkiye'de daha keskindir, tutuculuk özellikle halk kesimlerinde çok daha güçlüdür. Kanımca halk kesimlerindeki bu tutuculuk yoğunluğu, 1950 sonrası seçimlerinde genellikle sağcı partilerin çoğunlukta olmalarına neden olmuştur.

Aynı çerçevede, Batı dünyasını taklit kolaylığı bugün de sürmektedir. İktisadi alanda dışsattım değil dışalım ön planda olmuştur. Kültür alanında da önemli ölçülerde özgün, yenilikçi, yaratıcı kültürler oluşturulamamıştır. Böyle olduğu için insan haklarına, sivil özgürlüklere dayanan, çoğulcu demokrasi kültürü oluşturulamamıştır.²⁵

24Benim bu Türkiye'nin Batı'ya bağımlılığı tezime, Türkiye'nin gelişmiş ülkelerin son yıllarda yaşadıkları bunalımın dışında kaldığı görüşüyle karşı çıkılabilir. Ben bu itiraz geçerli saymıyorum. Çünkü Türkiye bu bunalımdan çok etkilenmiştir. Herşeyden önce büyüme hızı bu bunalım sonrasında çok düşmüştür. Kalkınma Bakanlığına (2013b: 19) göre "...2002-2006 döneminde yıllık ortalama yüzde 7.2 oranında artan GSYH, 2007-2012 döneminde yüzde 3.3 oranında büyümüştür." Yazımın son kısmında bu konuya dönecek, gelişmiş ülkeler bunalımının Türkiye ekonomisi üzerindeki diğer olumsuz etkilerini anlatacağım. Buradaki tezimin diğer önemli ögesi olan Türkiye'nin Asya'da gelişmekte olan ülkelerin gerçekleştirdiği gelişme devriminin dışında kalması konusunda da şunları ekleyebilirim: i) Gelişmeyi yaratan sözkonusu Asya ülkeleri kendi yüksek tasarruf ve yatırım oranları, Çin'de yüzde 50'ye varan sanayi paylarıyla gelişmektedir. Türkiye'de ise zaten çok yüksek olmayan bu oranlar, 2002 yılı sonrasında düşmektedir.

ii) Türkiye sıcak para, büyük borçlanma, dünyada (GSYH'ye oran olarak) rekor düzeydeki cari açığıyla büyüyebilmektedir. The Economist dergisinde Türkiye dünyada en riskli ülkeler sıralamasında listenin başında yer almaktadır. Oysa sözkonusu Asya ülkeleri büyük cari fazlalara ulaşabilmektedir.

On Yıllık Dönemlerde Büyüme

1950 Öncesi Dönem

Önce 1923-1950 dönemini ayrı, daha uzun yılları kapsayan bir zaman dilimi olarak ele alıyorum. Böyle bir yol izlememin nedenleri vardır: i) Uzun savaşlar, en sonunda İstiklal Savaşından çıkmış bir ülke ve ekonomi vardır. ii) Bu dönemde büyük 1929, 1930'lar bunalımı yaşanmıştır. iii) İkinci Dünya Savaşı dünyayı sarmış ve sarsmıştır.

Bunlara rağmen 1923-1929 ve 1935-1939 dönemlerinde hızlı büyümeler de yaşanmıştır. Birinci dönemde (1923-1929) hızlı büyümenin bir temel nedeni, başlangıç, baz değerlerinin çok düşük olmasıdır. İkinci dönem devletçi politikaların uygulandığı yılları kapsar. Büyük bunalım yılları olan 1929-1935 döneminde ve İkinci Dünya Savaşı ve etkilerinin yaşandığı 1939-1948 yıllarında ekonomi pek büyüyememiştir (Bulutay, 1975: 194).

Burada, aynı sayfada yer alan bir çarpıcı olaya, farklılığa da dikkat çekmek isterim. Başarısız olan bu iki dönemin ilkinde (1929-1935) Türkiye ulusal geliri, sabit fiyatlarla küçük de olsa bir artış göstermiş olduğu halde, cari fiyatlarla önemli ölçülerde azalmıştır. Diğer bir deyişle bu dönem deflasyon yıllarıdır. Buna tamamen ters olarak, ikinci dönemde (1939-1948) sabit fiyatlarla çok az artan ya da sabit kalan ulusal gelir, cari fiyatlarla büyük bir şişme yaratmış, adeta balon yapmıştır. Çünkü bu dönem büyük enflasyonun yaşandığı yılları kapsar.

1950 Sonrası Dönem

Bazı noktaları vurgulayarak başlamak istiyorum. Buradaki açıklamalarımda önemli gördüğüm eğilimleri açıklamakla yetiniyorum. Önceki dönemleri eski çalışmalarımda incelemiş olduğum için özellikle 2000, 2002 sonrası dönem üzerinde duruyorum.

Açıklamalarıma 1950 sonrasında Türk ekonomisinin büyüme başarısını gösteren on yıllık ve beşer yıllık büyüme sayılarını iki tablo içinde vermekle başlıyorum.

TABLO 1	
ON YILLIK DÖNEMLERDE GSYH BÜYÜME SAYILARI	
DÖNEMLER	BÜYÜME ORANLARI (%)

25Bu görüş, Türkonfed Başkanı Süleyman Onatça tarafından şu sözlerle ifade ediliyor: "(Türkiye'de) sadece orta gelir tuzağı yok, orta gelir demokrasi tuzağı da var. Kalkınmanın önünde derin eğitim sorunu var, sosyal sorunlar var, hukuk var, hepsi var. ... Türkiye orta gelişmiş demokrasi tuzağından kurtulmadıkça, katılımcı bir karar alma süreci benimsemedikçe, ekonomi politikaları ne olursa olsun bu tuzaktan kurtulamayacak. Türkiye'nin büyümesi sürecinde finansal ekonomik rakamlar kadar demokratikleşme de önemlidir diyoruz." (Cumhuriyet Gazetesi, 2 Aralık 2013, Pazartesi, s. 6)

1950-1960	6.4
1960-1970	5.9
1970-1980	5.2
1980-1990	5.2
1990-2000	4.3
1990-2002	3.6
2002-2012	5.2

Kaynaklar: 1950-1980 için (Bulutay, 1981: 531, 532); 1980-2002 için (Serdaroğlu, 2013: 118); 2002-2012 dönemi için, (Kalkınma Bakanlığı (2013c): 2013 Yılı Programı, s. 16) ve (TÜİK, 2012 Yıllığı, s. 349).

TABLO 2
BEŞ YILLIK DÖNEMLERDE GSYH BÜYÜME SAYILARI

DÖNEMLER		BÜYÜME ORANLARI (%)	
1950-1955	1.47	1955-1960	1.25
1960-1965	1.28	1965-1970	1.39
1970-1975	1.45	1975-1980	1.14
1980-1985	1.27	1985-1990	1.31
1990-1995	1.17	1995-2000	1.22
2000-2005	1.25	2005-2010	1.17
2002-2007	1.40	2007-2012	1.16

Kaynaklar: Tablo 1’de kullanılan kaynaklar.

Bu tabloları yorumlamadan önce, çeşitli kaynaklarda verilen büyüme rakamları arasında farklılıkların var olduğuna dikkat çekmek istiyorum. Bu farklılıkların üç temel nedeni vardır: i) Temel (baz) alınan yıllar değişebilmektedir. ii) Dönemler, küçük de olsa farklı yılları başlangıç ve bitiş yılı olarak alabilmektedir. iii) Verilerde sonradan veri kaynakları değişebilmekte, düzeltme yapılabilmektedir. Tabii ben dahil araştırmacılar da hata yapabilmektedir.

Yukardaki ilk tabloda yer alan sayıların gösterdiği gibi, 1950-2012 zaman süresinde, on yıllarda büyüme oranları 4.3 ile 6.4 arasında değişmektedir. Gelişme, 1950-1980 döneminde daha yüksek, 1980 sonrasında daha düşük olmuştur.

Bu konularda başka yayınlarda biraz farklı da olabilen sayılara ulaşılabildiğine de dikkat çekmek istiyorum: Örneğin Dünya Bankasının, bir yazımda (Bulutay, 2011: 448) aktardığım hesaplamaları vardır. TİSK’in en son Çalışma Raporu’nda (2013c: 29, 30) şu rakamlar verilmektedir: “Son elli yılda % 4.5 civarında gerçekleşmiş olan uzun dönem büyüme hızı düşüktür...” “...Türkiye’nin son otuz yılda (1980-2011) % 4.2 civarında gerçekleşmiş olan uzun dönem ortalama hızı(nı) ...” T. Serdaroğlu (2013: 65) 1981-2011 dönemindeki büyüme hızını % 4.4 olarak vermektedir.

1950 sonrasında Türk ekonomisinde gerileme ya da bunalım yılları da yaşanmıştır. Hiçbir gerilemenin yaşanmadığı uzun dönem 1955-1978 yıllarında gerçekleşmiştir. Tek istisna olarak (1979), 1980 yıllarında ulusal gelir birbiri peşine iki yılda da azalmıştır. Bu bir istisnadır, çünkü Türk ekonomisi, sözkonusu iki yılın dışında, hiçbir dönemde bir yılıktan fazla gerileme yaşamamıştır. Böylece Türk ekonomisinin, 1950 sonrası gelişmesinin bir özelliği bunalımların tek yıllık olmasıdır.

1980 öncesinde iki yılda (1954, 1979) bir bunalım vardır. 1980 de gerileme yılıdır. 1980 yılı sonrasında daha çok bunalım görülmüştür: 1994, 1999, 2001, 2009 gerileme yıllarıdır. 1989, 1991 ve 2008 yılları büyüme hızı çok düşük olmuştur. Böylece, 1950 sonrasında en çok bunalımın yaşandığı dönem 1990'lı yıllar olmuştur. Yukarıdaki tabloda (Tablo 1) görüldüğü gibi bu dönemde büyüme oranı da görece düşük olmuştur.

Tablo 2'ye geçerek, sözkonusu on yıllık dönemleri iki eşit parçaya böldüğümüzde, 1950-1960 ve 1970-1980 dönemlerinin ilk beş yılında büyüme ikinci beş yılındaki gelişmeden daha yüksektir. 1960-1970 döneminde ise ters yönde bir ilişki vardır, bu dönemde ikinci beş yıl, birinci beş yıla göre daha hızlı büyüme yıllarıdır.

On yıllık dönemleri iki eşit beş yıllık parçalara bölme işlemini 1980 sonrasına uyguladığımızda 2000 yılı öncesi ile sonrasında bir fark görmekteyiz. Büyüme, 2000 yılı öncesinde (1980-2000 döneminde) ikinci dönemlerde, 2000 yılı sonrası dönemlerde birinci dönemde daha yüksektir. Öte yandan bu farklar 2010 öncesinde düşük değerdedir. 2002-2012 döneminde ise birinci dönemde büyüme ikinci dönemdeki gelişmeden çok daha hızlıdır.

Türkiye'nin 1950 sonrası büyüme deneyimini gösteren bu sayıların aşağıdaki temel bulgular şeklinde özetlenebileceğini düşünüyorum: i) Bütün bu dönemde Türkiye ekonomisi, çarpıcı biçimde olmasa da önemli ölçülerde büyüyebilmiştir. ii) Büyüme oranları genellikle % 5,6 civarlarında gerçekleşmiştir. iii) Dönemler arasında büyük gelişme farkları yoktur.

iv) En başarılı dönem 1955-1978 arasında yer alan yılları kapsar. Bu dönem içinde de en başarılı on yıl 1965-1975 dönemidir. Bu on yılın, iki

temel özelliği vardır: a) Bu on yılda ithal ikamesi politikası izlenmiştir.²⁶ b) Dışticaret açığı işçi dövizleriyle kapanmış, karşılanmıştır.²⁷

v) Bu uzun sürede (1950 sonrası) bunalımlar, durgunluklar da yaşanmıştır. Ama, yukarda belirtilen 1979, 1980 iki yıllık bunalım dönemi dışında, bunalımlar hep tek yıllık gerilemeler şeklinde yaşanmıştır. Bu bunalımları izleyen yılda, gerilemeyi telafi edecek büyüme hızlarına ulaşılabilmıştır. En çok bunalım yaşanan on yıl 1990'lı yıllar olmuştur.

vi) Şişme sonra patlama dönemleri belirgin şekilde iki dönemde, 1950-1960 ve 2002-2012 yıllarında yaşanmıştır.

Son açıklamalar Türkiye ekonomisinde, birbiriyle ilgili iki olay ya da sürecin etkin olduğunu göstermektedir:

1)Ekonomik gelişme oynaktır, 2) iktisadi yaşamda “şişme ve patlama” döngüleri yaşanmaktadır. Dünya Bankasına göre, bu olayların altında yatan önemli bir neden ülkelerde gelir dalgalanmalarına (business cycles) koşut bir maliye politikasının izlenmesidir. Bkz., (Bulutay, 2011: 448). Bence bu politika etkisine, seçimlere olumlu koşullarla, büyümeyle girme güçlü istencesi de eklenmelidir. Bir yabancı yazıda söylendiği gibi, enflasyonu kontrol altına almak, kamu maliyesini tamir etmek, yardım etmeye başlamadan önce büyümeyi yaralar, dolayısıyla genellikle demokrasilerde bir tarafa bırakılır.

Yine Dünya Bankasına göre, Türkiye'nin gelişmesi, 1967-1989 dönemine kıyasla, 1990 sonrasında, standart sapma değerlerinin

---

26Dünyanın, yaşamın temel bir özelliği herşeyin değişiyor olmasıdır. İktisatta, toplumsal ve siyasal alanlarda da değişme daima var olmuştur. S. Edwards'ın (1993) da yazdığı gibi, 1950, 1960, hatta 1970'lere egemen olan kalkınma görüşü dışalım yerine geçme (ithal ikamesi) politikası olarak özetlenebilirdi. Bu görüşün iki temel kaynağı, i) tarımla, tarımsal, hammadde ürünleriyle kalkınma sağlanamaz, sanayie geçmek gerekir, ii) sanayi de korunmalıdır, anlayışlarıdır. (s. 1358)

Uluslar arası planda bu görüş daha çok Latin Amerika ülkeleri için savunuluyordu. Sonraları, doğu Asya ülkelerinin izlediği dışa daha açık, dışa yöneltilmiş, dışsattıma dayalı iktisat yaklaşımlarının daha iyi, daha başarılı olduğu görüşü savunulur hale geldi. Bu görüş giderek daha fazla ağırlık kazandı, 1980'lerin başlarındaki borç bunalımı bu görüşü daha da güçlendirdi. Ayrıca 1989'un sonları ve 1990'ın başlarında komünizmin çöküşü dışa açık rejimlerin yararına işledi. (s. 1359)

27Türkiye Ekonomi Kurumu'nun 2012 yılında İzmir'de düzenlediği uluslar arası iktisat konferansına sunduğum tebliğde 1965-1975 dönemini 2002 sonrası dönemle karşılaştırmış ve bu sonuca ulaşmıştım. Bu karşılaştırmanın temel nedeni her iki dönemde de esas büyüme etkeninin dışardan gelen, bir bakıma gökten inen bol kaynak olmasıydı. İlk dönemde bu kaynak yurtdışında çalışan işçilerin gönderdikleri işçi dövizleri, ikinci dönemde dış sermaye akımlarıydı. Tabii işçi paraları çok daha sağlıklı bir büyüme etkeniydi.

gösterdiği gibi, daha oynak olmuştur. (Benim hesaplamalarım da 2003-2010 döneminde standart sapmanın yüksek olduğunu göstermekte, aynı olguyu desteklemektedir.) Bunun bir nedeni, Dünya Bankasına göre, "... Türkiye’de finansal sistemin gelişmemiş olması nedeniyle, Türkiye’nin, özellikle sermaye hesaplarında izlediği artan açıklık politikasının dış şokların etkisini yoğunlaştırmasıdır." (Bulutay, 2011: 448)

Bu açıklamaların ışığında, Türk ekonomisinde bir "şişme ve patlama" döngüsünün varlığına işaret eden üç dönem vardır. İlk dönemde (1950-1960) şişme aşamasını yaratan neden bu yıllarda (özellikle 1950-1953) tarımın çok hızlı büyümesidir (Bulutay, 1975: 159, 160). İkinci dönemde (1970-1980) şişme yılları (1970-1975) ithal ekonomisine bağlanabilir. Dönem, 1979, 1980 yıllarındaki patlamayla sonuçlanmıştır. Bu patlamanın, bunalımın altında yatan temel neden bu dönemde yaşanan petrol şoklarıdır.

Bugünden bakıldığında en önemli "şişme patlama döngüsü" 2002 yılı sonrasında yaşanmıştır. Bu döngüyü yaratan temel neden de Türkiye’ye yönelen büyük sermaye hareketleridir. Bu akımlarda Türkiye’ninkinden çok dünya koşulları belirleyici olmuştur.

Bu konuyu incelemeye geçeceğim. Ama geçmeden önce 1980 sonrasında iki önemli özelliğini, özel kesimci anlayışın benimsenmesini ve dışticaretin ekonomideki ağırlığının artmasını kısaca ele alacağım.

İki Farklı Dönem, 1950-1980, 1980 Sonrası Dönem

Bu dönem ayrımı bence önemlidir. Türkiye ekonomisi 1980 öncesinde, devlet ve özel kesimin birlikte etkin olduğu karma ekonomi politikalarıyla yönetilmiştir. DP’nin 1950-1960 döneminde özel kesimci yönetime geçme hevesleri sıkça tekrar edilmiş olsa da, bu girişimler sözlerde kalmış, uygulamaya pek yansıtılmamıştır. Özel kesime güçlü bir geçiş 24 Ocak 1980 kararlarıyla gerçekleştirilmiştir. Bu dönüşüm 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle de desteklenmiş, bir asker iş dünyası işbirliği ortaya çıkmıştır.

İkinci, özel kesimci, serbest piyasacı adım, 1989’daki ünlü "32 sayılı kararlar" atılmıştır. Bu kararlar ekonomi dış dünyaya, dış sermayeye açılmaktaydı. Aynı yönde üçüncü gelişme 2002 yılı sonrasında, Türkiye’ye büyük dış sermaye akımlarıyla yaşanmıştır. Bu yabancı akımlar açısından bakıldığında "32 Sayılı karar" büyük önem kazanmıştır.

Burada önemli bir soru akla gelmektedir: Sözkonusu kararın yılının gösterdiği gibi, Türkiye’de sermaye akımları 1990 öncesinde ya da 1990

da serbest kaldığına göre neden 1990'larda, 2000'in ilk yıllarında Türkiye'ye büyük sermaye akımları olmamıştır? Daha genel bir soruyla neden sermaye akımları (doğrudan yabancı sermaye, dış borçlar, portföy yatırımları (ya da sıcak para)) 2002 yılı sonrasında yoğunlaşmıştır? Benim bu soruya yanıtlarımın özü şudur: Bu sermaye akımlarının nedeni yurtdışı dünya koşullarında aranmalıdır, iç ekonomik ortamda değil.

Bu soruya şöyle bir cevap da verilebilir: Türkiye 1990 sonrasında izlediği serbestlik, dışa açılma politikasını etkin biçimde işletebilecek finansal olgunluğa henüz erişememişti. Dolayısıyla Türkiye bu dönemde dış şokların etkisinde daha çok kalmıştır. Ben bu görüşü geçerli bulmuyorum. Çünkü, herşeyden önce gelişmemiş ülkelerde, hatta genel olarak tüm ekonomilerde finansal etkinlik şokların etkisini azaltmaz, tersine, 2007 sonrasında Türkiye ekonomisinde yaşandığı gibi, etkileri hızlandırıp güçlendirir.

Aynı soruya şöyle bir yanıt da verilebilmektedir: 2000'li dönemin ilk yıllarında K. Derviş'in büyük katkısıyla başlayan ve sonraki AKP döneminde süren bütçe disiplini bu farkı, dolayısıyla bu dönemin sermaye akımlarını açıklar. Bunalımlara açık önceki 1990'lı yıllarda, Türkiye'ye sermaye gelmemesi doğaldır.

Ben bu görüşe de katılmıyorum. Çünkü 2002 yılı sonrasında da mali disiplin pek sağlam değildir. Bütün 2002 sonrası dönemde, merkezi yönetim bütçesi daima açık vermektedir. İç ve dış borç stoğu çok yüksektir, cari açık, dış yükümlülükler sürdürülemez düzeylere ulaşmıştır. İç borç stoğu 400 milyar TL'ye ulaşmış, dış borç stoğu ve cari açık (2013'te) 400 milyar dolar düzeylerine ulaşmıştır.²⁸

B. Ali Eşiyok'un (2013), Dünya Bankası'nın veri tabanından yararlanarak ulaştığı Türkiye dış borç stoğu sayıları şöyledir: 2002 yılında 129.5, 2013 yılının ikinci çeyreğinde 367.3 milyar dolar. Bu dönemde dış borç stoğu 237.8 milyar dolar artmıştır. Artış oranı 2.8363 olmuştur. Bu oranın 2013 yılı sonunda üç kata (388.5 milyar dolar) çıkması, hatta onu aşması olasılığı yüksektir.

Bu sayı ve olgular gözönüne alındığında, özellikle dıştan gelen sermaye akımlarının sahipleri açısından çok daha önemli olması gereken

---

²⁸Merkezi yönetimin bütçe açığı 2004 yılında 29 milyar TL düzeyinde iken, 2005'te 7, 2006'da 5 milyar TL'ye düşmektedir. Açık, 2007'den sonra artışa geçmekte, 2009'da 53 milyar TL ile zirveye ulaşmakta, sonraki iki yılda 40 ve 18 milyar TL'ye düşmekte, 2012 yılını ise 28.791 milyon TL değeriyle kapatmaktadır. (TÜİK, Yıllıklar, 2008: 319; 2012: 339). Daha önemlisi bu açığın, orta vadeli programı 2014-2016'da, yakın değerlerle (33, 29.5, 23 milyar TL olarak) devam edeceğinin öngörülmesidir. (Kalkınma Bakanlığı, 2013a: 50)

cari açık karşısında, Türkiye ekonomisinin mali disiplin açısından, 2002 yılı sonrasında, bu yıl öncesi dönemine göre daha güvenilir olduğu söylenemez. Dolayısıyla 2002 yılı sonrasında Türkiye'ye akan ve akmakta bulunan sermaye akımlarının nedenleri, yukarda da söylediğim gibi, yurt dışı koşullarda aranmalıdır.

Dış Ticaretin Ağırlığının Artması

Ben bu konuları diğer bir yazımda (Bulutay, 2005: 62-77) inceledim. Burada 2005 sonrası gelişmeler ve bazı ilgili konular hakkında kısa açıklamalar veriyorum.

Sözkonusu yazımda (s. 69) şu sonuca varılmıştı: “..Türkiye'nin ekonomik yapısındaki değişmelerin büyük kısmı dış ticaretin önemsiz bulunduğu 1980 öncesinde gerçekleşmiştir. Dış ticarete 1980 sonrasında sağlanan büyük gelişmenin ekonominin temel yapısına önemli, farklı bir etkisi olmamıştır.” Bu olgu geçerliliğini 2005 sonrasında, Batı ekonomilerinin bunalım yılı (2008) sonrasında da sürdürmüştür.

Aşağıdaki Tablo 3 Türkiye ekonomisinde dış ticaretin payının zaman içindeki artışını özetlemektedir.

TABLO 3								
Dışsatım ve Dışalımın GSYH'ye Oranı (Dolar Değerleriyle)(%)								
	1978	1990	2002	2003	2007	2008	2011	2012
Dışsatım	3.4	8.6	15.64	15.50	16.53	17.79	17.43	19.39
Dışalım	6.8	14.7	22.37	22.74	26.21	27.22	31.12	30.08
Toplam	10.2	23.3	38.01	38.24	42.74	45.01	48.55	49.47

Kaynaklar: 1978, 1990 yılları için (Bulutay: 2005: 67); 2002-2008 yılları için (TİSK, 2013c: 51) ve (Kalkınma Bakanlığı (2013c); 2011, 2012 Yılları İçin (TİSK, 2013c: 51) ve (TÜİK, Türkiye İstatistik Yılı, 2012: 349)

Tablodaki sayılar, oranlar, dışsatımda dışalımın büyük payı, ithalatta ara mallarının çok yüksek oranı (% 70 civarı) gözönüne alındığında, Türkiye'nin büyümesinin, 1980 sonrasında giderek artan oranlarda dışalığa bağımlı hale geldiği görülmektedir. İthalat da ancak dışardan gelen büyük sermaye akımları sayesinde yapılmaktadır. Sermaye akımlarında $\frac{3}{4}$ civarındaki payla ağırlık sıcak paranındır. Bunların da sonucu kısa sürede büyük cari açıklar, dışarıya büyük faizlerin ve borsadan sağlanan getirilerin ödenmesi olmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar da, tabii, dışarıya kâr transferlerine yol açmaktadır. Daha önemlisi, uzun sürede ekonomi, bu büyük yüklerle bir çıkmaza sürüklenmektedir.

Bu son önemli soruna, büyük cari açığın sürdürülememesi, bunalıma düşülmesi olasılıklarına dikkat çekmeden önce dış ticaret konusunda iki olayı da belirtmek istiyorum. Bunlardan ilki, dışsatımın dışalım içindeki oranının 2002 sonrasında genelde bir azalma eğilimi içinde bulunması olayıdır. Oran 2002’de yüzde 70, 2012’de yüzde 64.5 olmuştur. Bu dönemde en yüksek karşılama oranı, bunalım yılı olan 2009’da (% 72.5) sağlanmıştır. Kalkınma Bakanlığının tahminine göre sözkonusu oran 2013 yılında 61 olacaktır. (TİSK, 2013c: 51; Kalkınma Bakanlığı, 2013 d: 49).

İkinci olay, gelişmiş ülkelerin, AB’nin bunalımı sonrasında Türkiye dışsatımı ve dışalımının yöneldiği ülkeler arasında bir değişimin yaşanmasıdır. Dışsatımda AB’nin payı 2007’de 0.56 iken, 2012’de 0.38’e düşmüştür. İthalatta fark daha azdır. 2007 payı 0.40 iken 2012’de 0.36 olmuştur. Buna karşılık, dışsatımda “Yakın ve Ortadoğu’nun” payı, 2007’de 0.14’ten, 2012’de 0.29’a çıkmıştır. Bu son ülkelerin ithalat payı ise 2007’de 0.07, 2012’de 0.10’dur. (TİSK, 2013c: 52).

Dış Sermaye Akımlarının Yoğunlaştığı 2002 Sonrası Dönem

Türkiye ekonomisine 2002 sonrasında geçmişte benzeri bulunmayan büyük sermaye akımları olmuştur. Bu akımlar arkasındaki temel neden, itici güç dış dünyadaki genel, özellikle de finansal koşullardır. Türkiye’nin bu alandaki katkısı bu dış kaynaklara kollarını tümüyle açmasıdır. Akımlar, bir ülkenin, bu arada Türkiye’nin sağlam, iç büyüme etkenlerini zayıflatmıştır. Şimdi bu görüşlerimi özet biçimde açıklamaya geçiyorum.

Bu dönemde yurt dışı koşullar olarak aşağıdaki olguları kastediyorum: i) Yukarda belirttiğim komünizmin çöküşü, ABD ideolojisinin dünyaya, dünya iktisadına egemen olmasıyla sonuçlandı; özel kesimci kapitalist anlayış, finansal etkinlikler öne çıktı, ekonomiler tam serbesti kazandı, dışa açıldı. ii) Küreselleşmede büyük gelişme yaşandı; dikine uzmanlaşma uluslar arası üretimde büyük rol oynar hale geldi. iii) Dünya’da rezerv para olma niteliğine sahip dolarda büyük bolluk dönemine geçildi. Bu bolluk ABD’nin 2008 sonrasında içine düştüğü bunalımda çok daha yoğunlaştı. Çünkü bu ülke para basarak bunalımla savaştı. iv) Bu bolluklar sonucunda Batı Dünyasında faiz oranları çok

düştü, reel faizler sıfırlara, hatta eksi değerlere kadar indi.²⁹ Bu düşüşün doğal sonucu Batı ve Orta Doğu büyük fonlarının bir kısmının gelişmemiş, gelişmekte olan ülkelere, bu arada Türkiye'ye akması oldu.

Aynı dönemde Türkiye'nin bu dünya ortamında sermaye akımlarından yararlanmasını sağlayan etkenler de şunlardır: i) Türkiye'nin tüm dış sermaye akımlarına kapılarını sonuna kadar açması. ii) Faizlerin Türkiye'de görece daha yüksek oluşu.³⁰ iii) Yabancıların, üçte iki paya sahip hale geldikleri İstanbul borsasında spekülasyona başvurarak, kumar oynayarak büyük getiriler kazanabilmesi.³¹ iv) Yoğun özelleştirmelerin katkısıyla, doğrudan yabancı yatırımların ülkeye akması.³²

29Faizlerin bu düşüşünde, ABD'nin bankalarını bunalımdan koruma iradesinin de önemli katkısı olmuştur. Tabii faizlerin düşüşünün temel nedeni ABD'nin dünyayı likiditeye, dolara boğmasıdır. Bilindiği gibi, ABD'de son bunalımda işsizlik oranı iki katına çıkmıştır. ABD Merkez Bankası Fed, tutarlı biçimde olmasa da bu işsizlik belirli bir oranın altına düşmedikçe bolluğu sürdürme kararında olduğunu söylemektedir. Yine çok iyi bilindiği gibi sıcak para akımları peşinde koşan ülke ve çevreler son zamanlarda bu olasılığın (ABD'de işsizliğin düşmesi, bol para durumunun sona ermesi) kabusunu yaşamaktadır.

30Türkiye'de 2003-2009 döneminde reel faizler Batı dünyasındaki değerlerine göre büyük ölçülerde yüksek olmuştur. (Bkz. Örneğin, (Yeldan, 2013)) Son yıl (2009) sonrasında bu fark önemli ölçülerde azalmakla birlikte sürmüştür. Bu farkta Batı ülkelerinde faizlerin, metinde de belirtildiği gibi, çok düşmesinin de belirleyici katkısı olmuştur. Burada, Kalkınma Bakanlığı (2013a: 53) yayınında yer alan merkezi yönetim bütçesi faiz giderlerini de göstermek istiyorum. Bu giderler 2012 yılı için 48.4 milyar TL olmuştur; 2014-2016 yılları için yıllık öngörülen değer ise sırasıyla 52, 53, 51 milyar TL düzeyindedir.

Aynı yayında (s. 52) özelleştirme gelirlerinin GSYH'ye oranı 2012 yılı için 0.5 olarak verilmektedir. (Aynı oran öngörüsü 2015 için 0.4'e, 2016 için 0.2'ye düşmektedir.) Bu oranı, 2012 yılının 1416 milyar TL değerine (s. 49) uyguladığımızda 7.08 milyar TL değerine ulaşılmaktadır.

Bu sayılar merkezi yönetim bütçesinin gelecekte de sürekli faiz giderleri yükü altında olacağını, özelleştirme gelirlerinden yararlanmış bulunduğunu, ama yararlanma oranının gelecekte düşeceğini göstermektedir. Dolayısıyla faiz gelirleri gelecekte de sürmektedir. Buna karşılık özelleştirme gelirlerinin gelecekte aynı büyüklüklerde devam edebilmesi olasılığı çok düşüktür. (32. Nota da bakınız)

31BIST 100 Endeksinin 2007 Aralık-2013 Aralık dönemindeki getirileri Kalkınma Bakanlığı (2014: 28, 29) verileri arasında yer almaktadır. Bu getirilerin ilk temel özelliği çok yüksek olabilmeleri, ikinci temel özelliği oynaklık içinde bulunmalarıdır. Yıllık nominal getiri dolar bazında 2009 Aralık'ta yüzde 101.2'ye çıkmaktadır. 2012 Ağustos-2013 Temmuz döneminde yine dolar bazında aylık nominal getiriler hep artı olmakta, yüzde 52, 62 düzeylerine çıkabilmektedir.

İkinci temel özellik olan oynaklıkta şu durum vardır: Yine dolar bazında nominal aylık getiri 2011 Aralık-2012 Temmuz ve 2013 Ağustos-2013 Aralık dönemlerinde hep eksidir. Bu aylık eksi değerler de yüzde 36.8 ve yüzde 27.7'ye çıkabilmektedir.

İlgili iki özellik de şunlardır: i) Artışlar ve azalışlar süreklilik göstermektedir. ii) Artış yüzdeleri azalış yüzdelerinden daha yüksektir.

Bu dış ve iç koşulların birlikte oluşturdukları ortam ve sermaye olanakları Türkiye'nin borçlanma kapasitesini çok geliştirmiş, borsasını çok büyütüştür. Türk şirketleri Batı Dünyasında kolayca kredi sağlayabilmiş, borsalar sayesinde özellikle Türk bankalarının değerleri ve kârları çok artmıştır. Borsada oluşmuş bu kârlar, nitelikleri gereği bir ölçüde yapay, kağıt üzerinde ve oynaktırlar.

Sürekli sermaye akımlarının yarattıkları çok önemli bir olgu TL'nin aşırı değerlenmesidir. Sabit kur dönemleri hariç önceleri pek yaşanmamış olan bu olayın aşağıdaki önemli sonuçları olmuştur: i) Dışalım özendirilmiş, dışsattım zorlanmıştır. ii) Dışalım mallarının TL fiyatları düşmüş, enflasyonun kontrol edilmesi amacına yardım edilmiştir.

iii) Buradaki çözümlememiz açısından daha önemli olarak yabancı sermaye akımlarına büyük kazanç sağlama olanakları verilmiştir. Türkiye'ye sokulan ve TL'ye dönüştürülen dolar karşılığında, girişte daha çok TL alınmış, çıkışta eldeki TL karşılığında daha çok dolar kazanılmıştır. Çünkü girişle çıkış arasındaki sürede TL değerlenmiş, örneğin bir dolar girişte 1.70 iken çıkışta 1.50 olmuştur.

iv) Diğer bir sonuç ulusal gelirin hesaplanmasında ortaya çıkmaktadır. Ulusal ya da birey başına geliri nasıl hesaplamak gerekir? Benim gelişmiş ülkelerde ve Türkiye'de uygulanan yöntemlere, çeşitli yerlerde, konferanslarda açıkladığım yoğun itirazlarım vardır. Ama bugün hesaplanan ve yayınlanan yöntemler içinde en sağlıklı olanı sabit fiyatlarla yapılanıdır. Enflasyon nedeniyle cari fiyatlara dayanan ulusal gelir ne kadar sakıncalı ise, TL'ye göre değeri büyük oynaklıklar gösterebilen doları ölçüt alan hesaplamalar da o derece güvenilemezdir. Sabit fiyatlara dayanan ulusal gelirlerle dolara dayanan ulusal gelirler arasında önemli farklar ortaya çıkabilmektedir.

Örneğin Türkiye'de kişi başına gelir (GSYH) dolarla hesaplandığında büyüme 2002-2008 döneminde üç katı artmış, 2008-2012 döneminde ise, neredeyse hiç artmamış, 10438 dolardan 10504 dolara (binde 6 artış) çıkmıştır. Sabit fiyatlarla aynı hesaplama büyümeyi 2002-2008 döneminde yüzde 30, 2008-2012 döneminde yüzde 9.7 olarak bulmaktadır. (TİSK, 2013c: 39)

Bu sayılar dolarla ölçümün ne kadar sağlıklı olabildiğini göstermektedir. TL 2013 yılının son günlerindeki gibi ya da daha hızlı 32Ö.M. Çolak'a (2013: 45) göre, Türk ekonomisinde "...2009 yılına kadar cari açığını finansmanında doğrudan yabancı yatırımlar birincil rol oynadı. Bunun temel nedeni de yapılan özelleştirmelerdir. ... ancak yaşanan kriz nedeniyle ve özelleştirilecek KİT kalmadığı için bu olgu yavaş yavaş azalmaya, cari açığın finansmanında portföy yatırımlar önce çıkmaya başlamıştır."

değer yitirirse hesaplanacak dolara dayalı en son yılın birey başına ya da toplam ulusal gelir değeri 2008 yılı ya da daha öncesi yılları değerlerinin bile altına düşebilir.

Bu gelişmelerin, Türkiye'nin büyümesinin dış sermaye akımlarıyla sağlanmasının iki temel olumsuz sonucu olmuştur. Bunlardan ilki Türkiye ekonomisinin sağlam, sağlıklı, sürdürülebilirlik sağlayan büyüme etkenlerinden yoksun kalması, bu yönde eğilimlerin yaşanmasıdır. Bu başlıca eğilimleri aşağıdaki başlıklar altında sıralıyorum.

i) Yatırım ve tasarruf oranları azalmıştır. Özellikle tasarruf oranı % 12, 13'lere kadar düşmüştür. Yukarda belirttiğim gibi Türkiye tüketimde, 2012 yılında hanehalkı tüketim harcamalarının GSYH'ya oranında dünya beşincisi olmuştur (TİSK, 2013b: 26). ii) Türkiye üretiminin, dolayısıyla dışsatımının yenilik, teknoloji, katma değeri yüksek mal ve hizmetler yaratabilme gücünün yüksek olmadığı bilinmektedir. 2002 yılı sonrasında dış sermaye akımlarına dayanan büyümesi de bu yönlerde bir ilerleme sağlayamamıştır. Ayrıca son on yılda üretim kesimleri dağılımında, tarım ve sanayi kesimlerinin GSYH içindeki payları azalmış, hizmetler sektörlerinin payları artmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013b: 59). İmalat sanayiinin GSYH payı 1998'de % 23.9'dan, 2010'da % 15.5'e düşmüştür. (Bulutay, 2011: 490) GSYH payı 2012 yılında tarımda yüzde 7.9, sanayide % 19.3, hizmet sektörlerinde yüzde 61.9 olarak gerçekleşmiştir. (Kalkınma Bakanlığı, 2013b: 59)

iii) Ekonomide bilginin, yeni teknolojilerin, yüksek katma değerli ürünlerin payları artırılmamış, Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı yüzde 1'e ulaşamamıştır. (Kalkınma Bakanlığı, 2013c: 136, 165; TİSK, 2013b: 29) iv) Dünya Ekonomik Forumu raporuna göre, Türkiye, 2013-2014 küresel rekabet gücü endeksinde 148 ülke arasında 44. Sırada yer almaktadır. (İlter, 2013, 95)³³ v) Genel olarak Türkiye büyümesi yeterli işlendirme yaratmamakta, işsizlik yüksek oranlarda gerçekleşmektedir. Klasik işsizlik oranı 2000 yılı sonrasında artmış, 2002-2007 (2008) döneminde yatay bir seyir izlemiş, 2009 bunalım yılında zirve yapmış, 2012'de (% 9.2'ye) düşmüş, Eylül 2013'te (% 9.9)a çıkmıştır. (TİSK

33Dünya Ekonomik Forumu'nun 2013-2014 Küresel Rekabet Raporuna (araştırmasına) göre "...Türkiye ekonomisi, gelişmişlik açısından 'etkinliğe dayalı' evreden 'yenilikçiliğe dayalı' evreye geçiş aşamasında bulunan ülkeler grubunda bulunuyor. Türkiye, bu gruptaki diğer ülkeler arasında sadece 'Pazar büyüklüğü' açısından öne çıkıyor; işgücü piyasasının etkinliği, eğitim ve sağlık, teknoloji ve makroekonomik ortam boyutlarında ise grup ortalamasının gerisinde kalıyor." (İlter, 2013: 94)Uluslar arası Yönetim Geliştirme Enstitüsü'nün (IMD) 2013 Dünya Rekabet Gücü Yıllığına göre Türk Şirketleri yenilikçilik kapasitesi açısından, Endonezya, Kazakistan gibi ülkelerin dahi gerisinde kalarak, 60 ülke içinde ancak 40'inci olabilmektedir. (TİSK, 2014: 121)

2013c: 97; Kalkınma Bakanlığı, 2013d: 13). Geniş kapsamlı (ama çok önemli bir tür olan gizli işsizliği içermeyen) işsizlik oranı ise 2012 yılında % 17.2 olmuştur. (TİSK, 2013c: 98)

vi) Bazı çalışmalarda 2002 yılı sonrasında toplam faktör verimliliğinin önemli olduğu, başlangıç yıllarında (2002-2006 (2007)) yüksek olan bu katkının küresel kriz sonrasında eksi değerlere düştüğü görüşleri ileri sürülmektedir. (Görüşler için bakınız, Kalkınma Bakanlığı, 2013 b: 59; Serdaroğlu, 2013: 64-66). T. Serdaroğlu, aynı yerde bu durumu 2002-2011 döneminde finansal bütünleşmenin olumlu etkileşimler yarattığı şeklinde yorumlamaktadır.

Ben bu görüşe katılmıyorum. Türkiye Ekonomi Kurumunun 2012 yılındaki uluslar arası seminerinde savunduğum gibi, toplam verimliliğin katkısı diye yorumlanan bu sermaye akımları katkısını iktisadi çözümlenelerde “bol kaynak çıkmazı” olarak anılan olayın bir örneği olarak görüyorum. Çünkü bu büyüme büyük borç, cari açık yükümlülükleri yaratmakta, sürdürülemez durumlar ortaya çıkarmaktadır. Yukarıda belirttiğim iki temel olumsuzluktan ikincisi bu sonuçtur. Şimdi özetle bu sonucu ele almaya geçiyorum.

İkinci temel olumsuz sonuç, yukarıda da belirtildiği gibi, borçların, cari açığın çok büyük miktarlara ulaşmış olmasıdır. Merkezi yönetim iç borç stoğu 2012 yılında 400 milyar TL'ye yükselmiştir. (TÜİK, 2012 Yıllığı, s. 340) Aynı şekilde AB tanımlı genel yönetim iç borç stoğu 400 milyar TL olmuştur. İstanbul Sanayi Odası Dergisi'ne (Ekim 2013: 86, 87) göre, “2001 yılı sonunda 122.2 milyar TL olan iç borç stoku, 2012 yılı sonu itibarıyla 3 kattan fazla artarak 386.5 milyar TL'ye yükseldi.” Öte yandan bu borcun GSYH'ye oranı 2002'de % 70'i aşmışken, 2012'de % 36'ya düşmüştür. (TİSK, 2013c: 49, 59) Son raporda (s. 50), AB tanımlı genel yönetim iç ve dış borç stoku toplam 550 milyar TL civarında gösterilmektedir. Kalkınma Bakanlığının yeni bir raporuna (2014: 16) göre, Aralık 2013'te Merkezi Yönetimin, iç borç stoğu 403.0, brüt borç stoğu 585.7 milyar TL'dir.

Yine TÜİK'in 2012 yılıllığında (s. 340, 341) Türkiye'nin brüt dış borç stoğu 2012 yılında 337 milyar dolar olarak verilmektedir. Bu toplam borcun kısa vadeli olanı 101 milyar, uzun vadeli 236 milyar dolardır. Sıkça kullandığım TİSK raporunda (2013c: 56) “özel sektörün yurtdışından sağladığı uzun vadeli kredi borcu” 2002 yılında 25 milyar civarında iken 2013'te 140 milyar dolara çıkmış görünmektedir. Yukarıda, B. Ali Eşiyok (2013) tarafından yapılan bir çalışmanın Türkiye'nin dış borç stoğu sayılarını aşağıda veriler olarak açıklamıştım: 2002 yılında 129.5, 2013 yılının ikinci çeyreğinde 367.3 milyar dolar.

Finansal kesim dışındaki firmaların dolar cinsinden döviz varlık ve yükümlülükleri 2013 yılında şöyledir: Varlıklar 100 milyar, yükümlülükler 250 milyar civarında. Dolayısıyla “net döviz pozisyonu” eksi 150 milyar dolar (TİSK, 2013c: 56) (Burada (Bulutay, 2011: 475’e de bakılabilir.)

Hanehalkının borçlarının da 2002 yılı sonrasında çok arttığını, aynı raporun (TİSK, 2013c: 39) aşağıdaki ifadesi ortaya koymaktadır: “Hanehalkı borç stoku/harcanabilir gelir oranı 2003 yılında % 7.5 iken, 2012 yılı sonunda oran % 50.3’e yükselmiştir. Hanehalkı borçlanma oranındaki yükselişte, küresel ekonomideki likidite bolluğundan yararlanarak hanehalkına konut, taşıt ve ihtiyaç kredisi şeklinde kredi plasmanında bulunan bankaların fon yönetimi başat rol oynamıştır. Köylünün, esnafın da önemli ölçülerde borç yükü altında buldukları bilinmektedir.

Bu veriler, hanehalklarının kredi kartları, tüketici kredileri yollarıyla geniş ölçüde borçlandıklarını göstermektedir. Bilindiği gibi hükümet yetkilileri bu borçlanmaları sınırlandırma amacıyla, son zamanlarda önlem ama yoluna gitmektedir. Bu politika yararlı olabilecek bir yoldur. Sırası gelmişken aşağıdaki olguya da dikkat çekmek istiyorum.

İncelemede olduğumuz son dönemin bir önemli özelliği de, hanehalklarının, özellikle yetersiz gelire sahip olanların sözkonusu borçlanma kolaylığı sayesinde, borçlanmayla uzunca süre yaşayabilme olanağına erişmiş olmalarıdır. Sürdürülmesi zor, bunalımlar yaratma olasılığı yüksek bu aldatıcı gönenç kazanımının geçici ve çok tehlikeli olduğu bellidir.

Sıraladığım dış borç ve yükümlülüklerin göstergesi cari açıktır. Cari açık dış yükümlülüklerle dış varlıklar arasındaki farkı gösteren en iyi göstergedir. Cari açığın GSYH’ye oranı ekonominin dış kırılğanlığının en iyi ölçütüdür. Ben cari açığın büyük tehlikesini 2005’ten beri yayınlarımda vurguluyorum.

Önceki bir yazımda (Bulutay, 2011: 493) 2003-2010 dönemi cari açık toplamını 220 milyar dolar olarak hesaplamıştım. Sonraki yılların cari açık verileri şöyledir: 2011, 2012 yılları toplamı 122 milyar dolar (TÜİK, 2012 Yıllığı, s. 342). Kalkınma Bakanlığının 2013 yılı tahmini 58.8 (gerçekleşen miktar 68) milyar dolar (Kalkınma Bakanlığı, 2013a: 49). Böylece 2003-2013 cari açık toplamı 400.8 milyar dolara varmaktadır. Son yayında (s. 49) GSYH tahmini 2013 yılı için 823 milyar dolar olduğuna göre, cari açık toplamının 2013 yılı ulusal gelirine oranı % 48.7’dir.

Türkiye yıllık cari açık/GSYH oranlarıyla dünyada en üst sıralarda yer almaktadır. Bu veriler Türkiye'nin uluslar arası basında olumsuz bir yapıda gösterilmesine yol açmaktadır. The Economist dergisi, Eylül 2013 sayılarında (örneğin September 7, 2013 sayısında) Türkiye'yi en riskli ülke olarak sunmaktadır. Genel olarak dış basında Türkiye en kırılgan ekonomiye sahip beş ülke arasında yer almaktadır.

Bu açıklamalardan sonra Türk ekonomisinde yaşanan olumlu gelişmelere de dikkat çekmek istiyorum. Bunlardan ilk ikisi dışticaret dengesine, cari açığa olumlu yönde katkı getiren iki etkinlik alanındadır. Birinci faaliyet dış müteahhitlik etkinliğidir. İkinci etkinlik turizm gelirleridir: 2002-2007 döneminde, yılda 12, 14 milyar dolar düzeylerinde olan bu gelirler 2012 yılında 29 milyar dolara çıkmıştır (TÜİK, Yıllıklar, 2008: 125; 2012, 142; Finans Dünyası Dergisi, Sayı 281, Mayıs 2013, s. 82). Başka kaynaklarda 2012 değeri 25.7 milyar dolar olarak gösterilmektedir. Ayrıca, turizm gelirleri yukarı yönde revize edilmiştir. Farklı sayılar için (Kalkınma Bakanlığı, 2013c: 185'e de bakılabilir.)

Bu iki etkinlik eskiden de vardı. Bunların dışında 2002 sonrasında sağlanan önemli gelişmeler de olmuştur. Bir (Başbakanlık Müsteşarlığı kitabında, 2013: 121) bu gelişmeler şöyle ifade edilmektedir: "2002 yılında yüzde 30'larda olan yıllık enflasyon oranı, 2012 itibariyle, TÜFE'de yüzde 6.16, ÜFE'de yüzde 2.45 olarak gerçekleşmiştir." "2002 yılında 44 seviyesinde olan Merkez Bankası gecelik borçlanma faiz oranı, 2012 yılında % 5'lere kadar düşmüştür."

Aynı kitapta (s. 123) ihracattaki büyük artış da belirtilmektedir. İhracat 2002'de 36 milyardan, 2012'de 152 milyar dolara çıkmıştır. Ama burada dışsatım içindeki dışalımın önemli payı belirtilmemektedir. Ayrıca dışalımdaki çok daha yüksek artıştan sözedilmemektedir.

Ulusal gelirden dolar ölçütüyle gerçekleşen büyük artış da kitapta (s. 120, 121, 123) vurgulanmaktadır: "2002 sonunda 230 milyar olan milli gelir, on yıllık zaman diliminde üç kattan fazla artarak 786 milyar dolara çıkarılmıştır." Ben ulusal gelirin bu ölçüm türünü sakıncalı bulduğumu yukarıda açıklamıştım.

Burada son olarak özelleştirme işlem verileri, yabancıların gayrimenkul alışları hakkında özet bilgi veriyorum. Özelleştirme işlemleri hakkında (TİSK, 2013c: 57-59)da, milyar dolar olarak, şu sayılar yer alıyor: 1986-2003 dönemi için 8.240, 2004-2013 dönemi için 40.625. Görüldüğü gibi, 2003 yılı sonrasında özelleştirme gelirlerinde büyük bir artış gerçekleştirilmiştir.

Gazete haberlerine göre, yabancılara 2013 yılının ilk on ayında 21 bin mülk satıldı, bundan 2.5 milyar dolar gelir sağlandı. Aralık 2013'ten beri doların değerlenmesiyle bu satışlar arttı. Bir inşaat şirketi yöneticisinin ifade ettiğine göre, "son bir ayda satışlarının yarısını yabancılara yöneltmektedir Talepler ağırlıklı olarak Körfez ülkelerinden gelmektedir..." (Hürriyet Gazetesi, 25 Aralık 2013, s. 10; 7 ocak 2014, s. 8)

Şöyle bir görüş var: Türkiye, Batı Dünyasındaki son bunalımdan pek etkilenmemiştir. Ben bu görüşe katılmıyorum. Bu görüşümü aşağıda sunacağım olgularla savunacağım.

2007-2012(2013) Dönemi

Bilindiği gibi Türkiye'de sabit fiyatlarla GSYH, 2008 yılında düşük bir oranla (0.7) artmış, 2009 yılında yüzde 4.8 oranıyla düşmüştür. Sonraki üç yılın ilk iki yılında GSYH hızla artmış, 2012 yılında büyüme yüzde 2.2 olmuştur. (TÜİK, Yıllık 2012: 349) "...2002-2006 döneminde yıllık ortalama yüzde 7.2 oranında artan GSYH, 2007-2012 döneminde yüzde 3.3 oranında büyümüştür." 2013 yılı için gerçekleşme tahmini (yüzde 3.6) bu yılda da durumun pek farklı olmayacağını göstermektedir. (Kalkınma Bakanlığı, 2013b: 19; 2013a: 49) Böylece Türkiye'nin büyümesinde 2007 sonrasında büyük bir düşüş yaşanmıştır.

Büyümenin azalmasına karşın, 2007-2013 döneminde cari açık artmıştır: Bu açık toplam olarak, 2003-2007 döneminde 115 348, 2008-2013 yıllarında 285 334 milyon dolar olmuştur. (Kaynaklar: 2003-2010 için (Bulutay, 2011: 493; 2011, 2012 için (TÜİK, İstatistik Yıllığı, 2012: 342; 2013 tahmini değeri için, kalkınma Bakanlığı, 2013a: 49)). Bu sayıları dönemlerdeki farklı yıllara bölersek yıllık değer ilk dönemde 23070, ikinci dönemde 47556 milyon dolar olur. Dolayısıyla, 2007 sonrasında büyüme oranında büyük düşüşün yaşanmış olmasına karşın, cari açık benzer oranlarda artmıştır. Diğer bir deyişle, dış para akımlarıyla oluşan cari açıklar, 2007 sonrasında çok daha az ulusal gelir artışı sağlamıştır.

Bu olayın nedeni nedir: Bir neden 2002-2006 döneminde büyümeyi sürükleyen faktörün verimlilik artışları, toplam faktör verimliliğinin yüksek oranlarda katkısı olabilir. Bu görüş, (Kalkınma Bakanlığı, 2013b: 59)da benimsenmekte ve 2007-2012 dönemi için şunlar söylenmektedir: "...Ortalama büyümenin küresel krizin de etkisiyle yüzde 3,3 seviyesine düştüğü bu dönemde (2007-2012) sermaye stoku ve istihdamın büyümeye katkısı artarken, TFV'nin büyümeye katkısı negatif olmuştur." (Benzer

bulgular için (Serdaroğlu 2013: 65)e de bakılabilir). Ben yukarda da söylediğim gibi, Türkiye'ye akan dış sermayenin, toplam verimlilik artışları sağlayabileceği görüşlerine sıcak bakmadığım için bu görüşe katılmıyorum.

Dolayısıyla temel nedeni imalat sanayiinin ulusal gelir içindeki ağırlığının azalmasında görürüm: İmalat sanayi payı, 1998'de yüzde 23.9'dan, sürekli bir azalışla, 2006'da 17.2'ye, 2009'da 15.2'ye, 2010'da 15.5'e düşmüştür. (Bulutay, 2011: 490) Aynı pay, 2011'de yüzde 16.2 olmuş, 2012'de 15.6'ya düşmüştür. (TÜİK, Yıllık 2012: 353) Dolayısıyla bir ekonominin büyümesine gerçek, verimliliğine en önemli etki getiren imalat sanayiinin katkısı 2007 sonrasında azalmıştır.³⁴

Bu olgu, 2002-2011 döneminde imalat sanayii üretim ve ihracatında teknoloji yoğunluğunu gösteren bir Tablo'da (Kalkınma Bakanlığı, 2013c: 165) görülmektedir. Yüksek teknolojinin payı, bu dönemde, özellikle ihracatta sürekli olarak düşmüştür. İhracattaki pay 2002'de 6.2, 2007'de 4.5, 2011'de 2.8 olmuştur. Yine ihracatta teknolojide orta üstünün payı 2007'de 2002'ye göre artmış (24.3'ten 32.5'e çıkmış), 2011'de 2002'deki orana (24.0) düşmüştür.

Ortanın altı teknoloji payı, 2002-2011 döneminde hem üretimde hem de ihracatta genelde artmıştır. Üretimdeki artışın hem yavaş hem kesikli (2011'de düşmüş) olmasına karşın, artış ihracatta hem daha hızlı, hem de sürekli olmuştur. Teknolojinin düşük olduğu durumlarda üretim payında sürekli bir azalış, ihracatta 2002-2007 döneminde hızlı bir düşüş, 2007-2011 döneminde hafif bir artış (32.7'den 36.8'e çıkış) yaşanmıştır. İhracatta, orta altı ve düşük teknolojinin payı 2002'de 69.6, 2007'de 63.0, 2011'de 73.1 olmuştur. Financial Times, (6 Ocak 2014) sayısında IMF'nin Türk ihracatının bu son durumunu şöyle yorumladığını yazmaktadır: "Tarım artı düşük ve orta teknolojiye sahip imalat (manufacturing) ihracatın 3/4'ünü oluşturmaktadır."

Ben bu verilerin, Türkiye'nin büyük ölçüde dış sermaye hareketleriyle büyüdüğü 2002-2012 döneminde, özellikle de 2007-2012 yıllarında, imalat sanayiinde yüksek teknoloji ürünlerin katkısının azalmasını gösterdiğini düşünüyorum.

34Burada (Özlale, 2013: 49) yer alan bir olguyu da aktarmak istiyorum. Buna göre, Türkiye'nin "reel sektörlerinde" giderek daha fazla ithal girdi kullanılmaktadır. Üstelik "...itici gücü olan sektörlerde ithalat bağımlılığı daha yüksek." İmalat sanayi ithal bağımlılığı, 2010-2011 yıllarında, Türkiye ortalamasının altında büyüyen kesimlerde % 25.7, ortalamasının üstünde büyüyen sektörlerde % 50.2'dir. Ortalama değer ise % 42.6'dır.

TİSK, (2013c: 40-42)de aynı konuda hem iyimser hem kötümser görüşler ileri sürmektedir. Ona göre "...sanayi sektörü Türkiye'nin (son) ekonomik krizi aşmasında en önemli rolü oynamıştır... Mevsim ve takvim etkisinden arındırılmış sanayi üretim endeksi de 2010 yılı Ocak ayında 93.3 iken, 2013 yılı Nisan ayında 115.9'a yükselmiştir... 2010 yılı Ocak ayında % 70.0 olan kapasite kullanım oranı, 2013 yılı Mayıs ayında % 74.6 olmuştur. Bu oranlar, imalat sanayiinde halen kapasitenin dörtte birinin kullanılmadığını göstermektedir."

2002 sonrasının en çok büyüyen kesimi inşaat sektörü oldu. 2004-2012 döneminde, 2009 bunalım yılı dışında inşaat kesimi daima imalat sanayiinden daha hızlı büyümüştür. 2009 yılında ise inşaat kesimi yüzde 18.1, imalat sanayii yüzde 5.7 küçülmüştür. (Bkz., TÜİK, İstatistik Yıllıkları, 2008: 329; 2012: 351)

Türkiye'de inşaat kesiminin son zamanlarda kazandığı büyük önemi vurgulamak için iki olguya da dikkat çekmek istiyorum. İlk olgu için İ. Tekeli'den (2013: 396, 397) alıntıya dayanıyorum: "Türkiye'de kentler artık tek tek binaların eklenmesiyle değil, büyük kent parçalarının eklenmesiyle büyümeye başlamıştır." Türkiye, bunu yapabilecek sermaye olanaklarına erişmiştir. "Bu olanaklar kentlerin merkezdeki işlevlerini merkez dışına sıçratarak, AWM'leri oluşturarak çok merkezli bir kentsel bölge yapıları oluşturmaya başlamasına yol açmıştır." Bu sözler inşaat kesiminin son zamanlarda yeni, büyük bir boyut kazandığını söylemektedir. İkinci olgu, bilinen kentsel dönüşüm, özel ve TOKİ yatırımlarıdır. Bunların hacmi de aynı kesime ek bir boyut ve önem kazandırmıştır.

Öte yandan, bu inşaat kesiminin ulusal gelir içindeki payı, yüzde 4 civarındadır. Bence bu düşük pay bu kesimin ekonomideki ağırlığını gerçekte olduğundan çok daha az göstermektedir. İnşaat üretimi her kesime katkı sağlamaktadır. Daha önemlisi arsaların değerlendirilmesi, mülk, emlak, taşınmaz, konut sahipliği, altyapı paylarıyla birlikte ele alındığında inşaat sektörü, özellikle 2002 sonrasında çok daha yüksek, imalat sanayiinin oranını aşan bir paya sahiptir. Bir yazarımızın yazdığı gibi, "Son on yıldır Türkiye'nin gözbebeği, inşaat ve hizmet sektörleri (özellikle finans sektörü) oldu." (Ö.M. Çolak, 2013: 46, 47).

The Economist (January 11, 2014: 57, 58) dergisine göre Türkiye'nin son zamanlardaki büyümesi borçlanmayla sağlanan tüketime, inşaat kesiminin ihaleler yoluyla edindiği inşaat yatırımlarına dayanmaktadır. Böylece, Türkiye'ye giren yabancı sermaye de mülk, emlak sektörlerine, altyapı yatırımlarına akmıştır. (Bu alıntı konusunda, Cumhuriyet Gazetesi, 11 Ocak 2014, s. 11)e de bakılabilir.) Bu aktarmalar da, inşaat kesiminin son zamanlardaki önemini göstermektedir.

E. Yeldan'a (2014) göre, 2003 sonrasında Türk ekonomisine birikimli olarak 460 milyar dolar finansal sermaye akmıştır. Bunun 386 milyar doları cari açığı karşılamak için kullanılmıştır. Geri kalanı net hata noksan kalemlerinde ve rezervlerde yer almıştır. Bu dönemde doğrudan yabancı yatırım sermayesi, 103 milyar dolar olmuştur. Dolayısıyla sözkonusu toplam sermaye net girişinin dörtte biri ($103/386=26.7$) kalıcı sermaye, geri kalanı sıcak para ve kredidir.

İncelemekte olduğum dönemin bir özelliği de şudur: Sermaye akımlarında, bu ikinci dönemde, özellikle 2009 bunalım yılı sonrasında yabancı sermaye akımlarının kalitesinin düşmesi, doğrudan yabancı sermayenin katkısının azalması, sıcak para, portföy yatırımlarının payının artması olayı yaşanmıştır. Bunun da temel nedeni, bunalımın etkisi yanında, 2005-2008 yıllarında, bunalım öncesinde yüksek değerlere varan özelleştirmelerin 2009 ve sonrasında önemli ölçülerde azalmasıdır (TİSK, 2013c: 54-59; Çolak, 2013: 45).

Açıklamalarımı, 2007 sonrasında kısa vadeli dış borçların miktarında artış olduğunu göstererek sürdüreceğim. Ona geçmeden ödenecek toplam dış borçlar hakkında alıntı yapmaktayım: "2002 yılında yaklaşık 43 milyar dolar olan özel sektörün borcu, bu yılın (2013) ilk çeyreği sonunda 240 milyar dolara dayanmış. Aynı tarihler itibarıyla kamunun borcu 65 milyar dolardan 103 milyar dolara çıkmış. Merkez Bankasının borcu ise artmak bir yana 22 milyar dolardan 6.6 milyar dolara gerilemiş." (Aktaş, 2013: 58, 61) Görüldüğü gibi, özellikle özel kesim borçlarında büyük bir artış ($240/43= 5.58$ kat) olmuştur.

Toplam kısa vadeli dış borçlar 2007 öncesinde 30 milyar dolar (örneğin 2004 yılında 32 milyar dolar) düzeyinde iken, 2007 sonrasında, özellikle de 2010 ve sonrasında hızla yükselmiş, 2012 yılında 101 milyar dolara çıkmıştır. (TÜİK, Yıllık 2008: 320; Yıllık 2012: 340) Bu değer 2013 I. Çeyrekte 115 milyar dolara ulaşmıştır. (İSO, Sanayi Dergisi, Ekim 2013: 87) E. Yeldan'a (Cumhuriyet Gazetesi, 22 Ocak 2014: 11) göre, kısa vadeli dış borç stokumuz 21 Ocak 2014'te 129.4 milyar dolar olarak açıklanmıştır. Tabii bir yılda yapılacak, uzun vadeli borçları da içerecek toplam ödeme daha yüksektir, örneğin Haziran 2013'te 165 milyar dolardır. Öte yandan "... bu ödemenin 31.2 milyar doları Türkiye'de yerleşik bankaların ve özel sektörün yurtdışı şubeleri ve iştiraklerine olan borçlardan oluşuyor. Yani 31.2 milyar dolar, bir cepten diğer cebe girecek." (Aktaş, 2013: 58, 60).

Burada sorulacak soru devlette, TCMB'de bu borçları, ayrıca her geçen ay bu borçlara yenilerini ekleyen (örneğin Haziran 2013'te % 12.4 artarak 4 milyar 445 milyon dolara yükselen, Ekim 2013'te 4 milyar dolara çok yaklaşan) cari açıkları karşılayabilecek rezervin bulunup

bulunmadığıdır. Ben bu konuyu, doyurucu bir yanıt bulabilmek için TCMB internet sitesinde inceledim.

İncelememde Merkez Bankası brüt resmi rezervler toplamının, 2008, 2009 yılları sonlarında 70, 2010, 2011 yılları sonlarında 80, 2012 yılı sonunda ise 100 milyar dolar civarlarına ulaştığını gördüm. Nisan, Kasım 2013'te 134 milyar dolarlara kadar çıkan bu rezervler, 27 Aralık 2013 ile 3 Ocak 2014 tarihleri arasındaki haftada ise 110 milyar 317 milyon dolara düşmüştür. Aynı rezervler 21 Ocak 2014'te 114.7 milyar dolardır (E. Yeldan, Cumhuriyet Gazetesi, 22 Ocak, 2014: 11).

Brüt resmi döviz rezervlerinin çok boyutlu ve karmaşık niteliği, örneğin bu rezervin önemli bir kısmının emanet para olması gözönüne alındığında bu rezervlerin kısa vadeli borçları bile karşılayabilecek düzeyde olmadıklarını düşündürmektedir. Bu düşüncüyü doğrulayan ifadeler de var: "Merkez Bankasının satılabilir durumdaki rezervi 40 milyar dolar civarında. Kaldı ki, bu rezervin tümünü kullanmak da hiçbir zaman sözkonusu olamaz. Ancak döviz likiditesini artırmanın başka yolları da var." (Aktaş, 2013: 60, 61). Bu görüş, Financial Times'ın (6 Ocak, 2014: 4) tarihli sayısında şu sözlerle desteklenmektedir: (Türkiye) "Merkez Bankasının net döviz rezervi sıklıkla 40 milyar ya da daha az tahmin edilmektedir."

Ayrıca Türk ekonomisinin sürekli açık vermesi rezervlerin yetersizliğini artırmaktadır. Önemli olası bir etken de halen Türkiye'de bulunan yabancı paranın yurdu terketmesidir. Bu paranın miktarı şöyledir: "TCMB verilerine göre halen ülkemizde 79 milyar dolar hisse senedi piyasasında, 69 milyar dolar tahvil (DİBS) piyasasında, 11 milyar dolayında da repo piyasasında yabancı sermaye bulunmaktadır." (TİSK, 2013c: 54).

Kısa vadeli borçlarla rezervler arasındaki ilişkiyi incelediğim bu kısmı kapatmadan önce, uluslar arası sermaye hareketlerini tümüyle açık tutmanın, bu hareketler üzerine hiçbir sınır koymamanın tehlikesine dikkat çeken bir yeni görgül araştırmadan alıntılar yapmak istiyorum. Bu araştırmaya (Bussiere, et. al., 2014) göre 1990'ların sonları ve 2000'lerin başlarında oluşan bir ortak görüş rezervlerin, gelişmekte olan ya da gelişmemiş ülkelerde bunalımdan kaçınmada, en azından bunalımın etkisini hafifletmede yararlı olduğunu söylemektedir. Bu yazıda sunulan sonuçlar, son küresel finansal bunalımın da rezervlerin yararını gösterdiğini önermektedir. (s. 34)

Bu görgül çalışma bu konuda şu bulgulara ulaşmıştır: Diğer koşullar aynı kaldığında, kısa vadeli borçlara karşı tutulan rezervlerin oranları yüksek olan ülkeler, bunalımdan olumsuz yönde, diğer ülkelere göre daha az

etkilenmiştir. Sonuçlar, bu etkinin sermaye hesapları az açık olduğunda özellikle güçlü olduğunu da önermektedir (s. 34). Diğer bir deyişle, az açık (less open) sermaye hesabı rezervlerin olumlu marjinal etkisini güçlendirmektedir. (s. 4)

Yazıda şu bulgu da yer alıyor: Gelişmemiş ve gelişmekte olan piyasa ekonomileri daha çok uluslar arası rezerv biriktirmişler ve sermaye hesaplarını daha kapalı tutmuşlardır. Bu eğilime ters olarak, gelişmiş ülkeler 1992-1993 civarlarında daha güçlü finansal açıklık yönünde bir sıçramayla sermaye hesaplarını açma yolunu seçmişler, ama geniş çaplı rezervler tutmamışlardır. (s. 4)

Burada konuyla ilgili olan, 2013 yılında verdiğim konferanslarda açıkladığım bir önemli olaya da değinmek istiyorum. Bilindiği gibi Türkiye'nin büyümesi yeterli işlendirme (istihdam) yaratmamaktadır. Ama verilerde şu pek beklenmeyen olayı gördüm: Yukarıda belirttiğim gibi, büyümenin çok daha hızlı olduğu 2002-2007 döneminde istihdam artışı, gelişmenin çok daha düşük oranda gerçekleştiği 2007 sonrasında görülen işlendirme artışından çok daha az olmuştur. Bu olayı açıklayacağım. Ama önce, Türkiye'nin gelişmesinde içgöçün kısa süredeki büyük rolüne dikkat çekeceğim.

Türkiye'de 1970 sonrasında kırsal yörelerden kentlere doğru çok hızlı bir iç göç hareketi yaşanmıştır. Kent nüfusunun oranı 1970'te yüzde 28.7'den, 2011 yılında yüzde 71.8'e çıkmıştır. Bu konuda tam tersi bir dönüş de yaşanmıştır: Kırsal nüfus oranı 1970'de 71.3, 2011'de 28.2'dir. Ama tabii her dönemde artış oranı aynı olmamıştır.

Kent nüfusu oranı 1970'de 28.7 iken, 2007'de 69.5'e çıkmıştır. 1970-1980 döneminde kentsel nüfusun artış oranı görece daha düşüktür, yüzde 28.7'den yüzde 35.9'a yükselmek şeklinde olmuştur. En hızlı artış 1980-1990 döneminde, yüzde 35.9'dan yüzde 51.3'e erişme şeklinde gerçekleşmiştir. 2000-2007 dönemindeki yükselme de hızlıdır, yüzde 57'den yüzde 69.5'e çıkış sözkonusudur.

Buradaki amacımız yönünden daha önemli olarak, 2007-2011 döneminde kent nüfusunda gerçekleşen artışın yüzde 2,3 düzeyinde kalması, yüzde 69,5'ten yüzde 71.8'e çıkmış olmasıdır. Bu sayılar, iç göç hızında 2007 sonrasında önemli bir düşüşün yaşandığını göstermektedir. (Son üç paragraftaki verileri (Kalkınma Bakanlığı, 2013c, 128)den aldım. TÜİK'in 2012 Yılığında (s. 35) verilen sayılar yukarıdaki verilerden farklıdır. Bu son yayında il ve ilçe nüfusu, belde ve köy nüfusu ayırımına dayanılmaktadır.)

Asıl açıklamak istediğim konuya geçtiğimizde şunları görüyoruz: Tarım istihdamı 2002-2007 döneminde, 2004 yılı dışında, sürekli azalmıştır. Buna karşılık "... tarım sektörü istihdamı, küresel kriz sırasında artışa geçmiş ve bu artış 2012 yılına kadar sürekli biçimde yükselmiş, ancak 2012 yılında yönünü aşağıya çevirmiştir." "Tarım istihdamı azalışı 2007'de 41 bin, 2012'de 46 bindir, 2005 azalışı ise 559 bindir." (TÜİK, 2008 Yıllığı, s. 163; TİSK, 2013c: 93, 94) (Kalkınma Bakanlığı, 2013d, s. 4)teki tarım istihdamı aylık verileri de, oynaklık içinde olmalarına rağmen, bu eğilimlere uyum göstermektedir.)

Son yayında (s. 5) yer alan ilgili esneklik rakamları da bu sonuçları desteklemektedir: Tarımda istihdamın büyüme esneklikleri 2005, 2006 ve 2012 yıllarında, 2013 yılının ikinci ve üçüncü çeyreğinde eksi, 2007-2011 döneminde ise artıdır. Dolayısıyla, büyümenin azaldığı son dönemde (2007-2011) tarım işlendirmesinin büyümeye tepkisi artıya dönmektedir.

2007 sonrasında, göçlerin, büyümenin yaşandığı 2002-2007 döneminin verilerine ters bu dönüş nasıl açıklanabilir? Bir olası neden tarım geliri artışının 2007 ve sonrasında GSYH'nın gelişme hızından daha yüksek olmasıdır. Esneklik değerlerini verdiğim tabloda yer alan GSYH ve tarım büyüme rakamlarında böyle sistematik bir farklılık gözlenmemektedir: 2007-2011 döneminde tarım gelirinin büyüme oranı GSYH'nın büyüme oranının yalnızca 2008, 2009 yıllarında geçmektedir. Diğer üç yılda (2007, 2010, 2011) GSYH çok daha hızlı artmaktadır.

Tarımda GSYH içindeki payının gelişmesinde de benzer bir durum vardır: Cari fiyatlarla sektörlerin gayri safi yurt içi hasıla içindeki payı 2007-2012 döneminde yüzde 7.4 ile 8.3 arasında bulunmaktadır. 2002-2006 döneminde aynı pay 10.1 ile başlamakta, 2005'te 9.1, 2006'da 8.0 olmaktadır. (TÜİK, 2007 yılı: 322; 2012 Yıllığı: 353). Dolayısıyla, sözkonusu olay tarım gelirindeki istisnai bir artışla da açıklanamaz.

Bence sözkonusu olayın nedeni 2007-2011 döneminde iç göçte meydana gelen değişimde aranmalıdır. 2007 ve sonrasında ulusal gelir artış oranı düştüğü için kentlerin göç edecekleri işlendirme gücü azalmıştır. Bu azalma kırsal yörelerden göç edebilme olanağını azaltmıştır. Belki önceden göç etmişlerin bir kısmının geri dönüşleri de olmuştur. Tarımdaki, kırsal yörelerdeki istihdam verileri gerçek işlendirmeyi yansıtmadığı için, bu göç durumları tarımsal verilerde istihdam artışı olarak görünmektedir.

Burada son olarak Türkiye'de cari açıkla enerji arasındaki ilişkiyi ele alacağım. Cari açıkla enerji ithalatı arasındaki ilişki konusunda kısa açıklamalar vereceğim. Bu çerçevede şu noktalar önemli görünmektedir. Enerji alanında dışa bağımlılık azaltılmalı, yerli ve yenilenebilir

kaynaklara ağırlık verilmeli, kaynak çeşitliliği artırılmalı, çevre üzerindeki olumsuz etkiler dikkatle gözönüne alınmalı, enerji sunum güvenilirliği ve sürekliliği sağlanmalıdır. (Bkz. Mercan, 2013: 41; Kalkınma Bakanlığı, 2013c: 112).

Enerji gereksinimi iki temel gruba ayrılmaktadır. İkincil enerji olarak nitelenen elektrik ilk grubu oluşturmaktadır. Daha genel enerji grubu birincil enerji olarak nitelenmektedir. (Mercan, 2013: 41, 42) “İstatistikler, Türkiye’de üretilen elektrik enerjisinin yaklaşık % 75’inin yerli olmayan hammadde ile üretildiğini göstermektedir... 2011 yılında Türkiye birincil enerji arzı 114.5 milyon tep olup, bunun % 72’si ithal enerjiyle karşılanmıştır... 2011 yılında enerji ithalatı için yapılan ödemeler, 54 milyar olarak gerçekleşmiştir ve bu miktarın toplam ithalat içindeki payı % 23 olmuştur (Mercan, 2013: 42).

(Kalkınma Bakanlığı, 2013c: 111)de, 1990-201 verileri, 2012 gerçekleşme tahmini ve 2013 program öngörüsü sayıları verilmektedir. Bunlar elektrik enerjisi üretiminin enerji kaynaklarına göre dağılımını göstermektedir. Bu sayılara göre termik enerji kaynaklarının toplam enerji kaynakları içindeki payı 2011 yılında % 74.8’dir. Bu pay 1990 ve sonrasında dört yılda (2001’de 80.3, 2007’de 81, 2008’de 82.7, 2009’da 80.6) yüzde sekseni aşmıştır. Toplam kaynaklar içinde, yine 2011 yılında, taşkömürünün payı 11.9, linyitin payı 16.9, akaryakıtın payı 0.4, doğalgazın payı 45.4, “biyogaz-atık ve diğer”in payı 0.2 olmuştur. Aynı yılda hidrolik kaynakların payı 22.8, jeotermal + rüzgarın payı 2.4’tür.

En büyük pay doğal gaza aittir ve bu pay zaman içinde artmıştır (1990’da 17.7, 2002’de 40.6, 2007’de 49.6, 2011’de 45.4). Taş kömürünün payı da artmıştır (1990’da 1.1, 2002’de 3.2, 2007’de 7.9, 2011’de 11.9). Payı azalan kaynaklar da vardır. Linyitte pay (1990’da 34.0, 2002’de 21.7, 2007’de 20.0, 2011’de 16.9)dır. Hidrolikte aynı paylar şöyledir: 1990’da 40.2, 2002’de 26.0; 2007’de 18.7, 2011’de 22.8.

Yararlandığım yazıda (Mercan, 2013: 43, 45) şu sayılar da verilmektedir: “Bilindiği gibi Türkiye’de kullanılan doğalgazın % 97’si, petrolün % 92’si ve kömürün de % 27’si ithal edilmektedir. ... Elektrik üretiminde doğalgaz kullanımının dünya ortalaması ise % 21.3’tür.” Dünyada elektrik üretiminde nükleer kaynakların payı % 13.5 iken Türkiye’de % 0’dır (s. 43, Tablo)... “Dolayısıyla Türkiye’nin en az 3 tane nükleer santrale ihtiyacı vardır.”

TİSK (2013: c: 54)ten de alıntı yapmak istiyorum: “Toplam ithalat içerisinde % 20-25 bandında pay alan petrol ve doğalgaz ithalatı (enerji ithalatı), bu açığın (dış ticaret açığı) ana kaynağı niteliğindedir. Bu nedenle Türkiye’nin cari açık sorunu, aslında bir enerji sorunudur.” Ben

gerçeği yansıtmadığını düşündüğüm bu son cümlenin şöyle ifade edilmesini daha doğru bulurum: Türkiye'nin cari açık sonucunda enerji sorunun önemli katkısı vardır.

Enerji konusundaki açıklamalarımı aşağıdaki görüşlerle özetlemek istiyorum. Türkiye'nin cari açık sorunu enerji sorununa indirgenemez. Bu cari açık sorununun temelinde, Türkiye dışsatımının yüksek katma değer içerme gücünün yeterli olmaması olgusu bulunur. Almanya ve Japonya da enerji kaynaklarını dışardan almakta, oysa cari fazla elde etmektedirler. (Bu nitelikte bir görüş için (Çolak, 2013: 46)ya bakılabilir) Bu olgu karşısında en büyük hatanın son zamanlarda Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılığı artıran enerji kaynaklarına, doğal gazı ağırlık vermesi olmuştur, denebilir. Ağırlık 2007 ve sonrasında, 2002-2006 dönemine kıyasla da artmış, yüzde 50'ye çok yaklaşabilmiştir. Bütün bunlar gözönüne alınırken enerji konusunun yüksek verimlilik, yenilenebilirlik, sürdürülebilirlik boyutları gibi birçok önemli sorunları yanında, büyük sağlık, çevre kirlenmesi sorunları içerdiği de anımsanmalıdır. Nükleer enerji, bu açılardan ilk akla gelen alandır. Burada, ulusal gelir ölçümünde yeni bir girişim olan "yeşil hesaplama (green accounting)" konusuna da dikkat çekilmelidir. Bu konu gelecekte giderek artan önem kazanacaktır.

9. Kısımın Özeti ve Kısa Değerlendirme

Türkiye'nin 1950 yılı sonrasında benimsediği kalkınma yolu dışa, özellikle Batı'ya bağımlı, tüketim, isteme, dışalığa, dış ticaret açıklarına dayanan bir gelişme sürecidir. Bu gelişme Batı dünyasında öne çıkan bakış açıları (paradigmalar) değişmelerinden de etkilenir. Bu değişimler Türkiye'de 1980 öncesi ve sonrasında farklı iktisadi yaklaşımların benimsenip uygulanmasında da etkili olmuştur. Türkiye ekonomisinde 1980 öncesi egemen iktisat görüşü karma ekonomi yaklaşımı olduğu halde 1980 sonrasında uygulanan politika özel kesimci saf kapitalist anlayış olmuştur.

Gerçekleşen büyüme 1980 öncesinde 1980 sonrasında göre daha hızlı olmuştur. Ayrıca 1980 sonrasında daha çok bunalım yaşanmıştır. Ama on yıllık dönemler içinde sağlanan büyüme oranları arasında büyük farklar yoktur. Büyüme oranı 3.6 ile 6.4 arasında değişmiş, genellikle yüzde 5'in kesirli değerli arasında gerçekleşmiştir. En başarılı dönem, içinde gelir dalgalanmalarının yaşanmadığı 1955-1978 yıllarını kapsar. Bu

dönem içinde de en başarılı on yıl 1965-1975 dönemidir.³⁵ 1950 sonrasında bu genel büyüme yolunun benim tahminimi aşan ölçülerde başarılı olduğunu da belirtmeliyim.

Bilindiği gibi, 1980 sonrasında özel kesimci yaklaşıma 24 Ocak 1980 kararlarıyla geçilmiştir. 12 Eylül 1980 askeri yönetimi de bu kararları desteklemiştir. İkinci temel özel kesimci adım 1989'da "32 sayılı kararlar" atılmıştır. Bu karar ekonomiyi tümüyle dış dünyaya açmıştır. Bugünden, 2002 sonrasında ekonominin yaşadığı, yaşamakta olduğu politika ve uygulamalar açısından bakıldığında "32 numaralı karar", 24 Ocak 1980 kararlarından daha önemli, daha belirleyici olmuştur.

Eski dönemleri önceki yazılarımda incelediğim için bu yazıda 2002 sonrası üzerinde yoğunlaştım. Bu son dönemin, 2002 sonrasında temel ayırıcı özelliği dış ticaretin ve dış sermaye akımlarının çok büyük rakamlara ulaşması bir bakıma ekonomiye egemen olmasıdır.³⁶ Diğer bir deyişle bu dönemde Türkiye'nin büyümesini dış kaynaklar belirlemiştir.

Dış kaynakların arkasındaki esas güç de dış dünya koşullarıdır, Türkiye koşulları değil. Türkiye ancak, diğer birçok ülke gibi sermaye akımlarının hedef seçtiği ülkeler arasında yer almıştır. Sermaye akımları içinde, özellikle 2007 sonrasında esas ağırlığı da portföy yatırımları denen sıcak para akımları oluşturmuştur.

Dış dünya koşulları dediğimde şunları kastediyorum: Küreselleşme, liberalleşme, dış ilişkilerin yoğunlaşması, dış ticaretin büyük hacimlere ulaşması, dikine uzmanlaşma, borsalara ve devlet tahvillerine uluslar arası yatırım yapma eğiliminin çok artması. Ayrıca, çok önemli olarak, özellikle son gelişmiş ülkeler bunalımı sonrasında likidite, para bolluğu ve çok düşük faiz oranları.

35Bu dönem "ithal ikamesi" yıllarıdır. Her alanda olduğu gibi bu konuda da tartışma vardır. Bir görüş, gelişme sürecinde bu ithal ikame politikasının sürekli olmamasını, yerini ihracata dayalı politikaya terketmesini önerir, Güney Kore bu yolu izlediği için başarılı olmuştur, der. Ben bu görüşe katılıyorum. Benim kanımda Türkiye bu yolu izlememiş, tersine, özellikle 2002 sonrasında sıcak paranın egemen olduğu dış sermaye akımlarına dayalı bir politika izlemiş ve izlemektedir.

36Son zamanlarda üç temel değişkenin gelişmesine baktığımızda şu durumu gözlüyoruz: Görece en yavaş büyüme ulusal gelirdedir, bundan daha hızlı büyüme ticaret hacminde görülmektedir. Sermaye akımlarındaki artış hızı ise bu iki büyümenin çok üstündedir. Diğer bir deyişle, son zamanlarda dünya ekonomisinde yaşanan en hızlı gelişme sermaye akımlarındaki çok istisnai genişleme ve büyümedir. İşçi hareketleri de o ölçülerde güçlü değildir.

Türkiye bu dünya ortamının yarattığı kolaylık, rahatlık yolunu seçmiştir. Bu yolda bazı yararlar da sağlamıştır. Türkiye’de faizler gelişmiş ülkelere göre daha yüksek olduğu için Türkiye’ye sürekli para akımları olmuştur. Bol para bütün dünyada faizleri düşürmüş, Türkiye de bu düşüşten yararlanmışır.

Sürekli sermaye hareketleri TL’yi değerlendirmiştir.³⁷ Bu değerlenmenin hem olumsuz, hem de olumlu etkileri olmuştur. Olumsuz etkiler dışalımın çok artması, ihracatın ithalata bağımlı hale gelmesi, bu ithalatta ara mallarının büyük ağırlık kazanmasıdır. Bu etkiden imalat sanayii çok zarar görmüştür.

Olumlu etki enflasyonun kontrol altında tutulması, enflasyon oranının düşmesidir.³⁸ Ekonominin dışa açılması, yabancı sermayenin iyi kazanç olanakları sunan ülkelere gelme isteği, Türkiye’ye gelen doğrudan yabancı sermaye akımlarını hızlandırmıştır. Bu konuda Türkiye’de özelleştirme etkinliklerinin yoğunlaşmasının da büyük katkısı olmuştur.

Bence bu sermaye hareketlerinin en olumsuz etkisi, ülkenin tasarruf ve yatırım oranlarını düşürmesi yanında, Türkiye ekonomisini çok büyük borç ve yükümlülükler altına sokmasıdır. Bu konuda özet açıklamalara geçmeden gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin son dönemlerdeki başarılarını özetlemek istiyorum.

Gelişmekte olan ülkeler 1980 sonrasında, özellikle son yirmi yılda gelişmiş ülkelere daha hızlı büyümektedir.³⁹ Ayrıca gelişmiş ülkeler 2007 sonrasında bir durgunluk ya da bunalım dönemi yaşamış ve yaşamaktadır. Doğu Asya’da, özellikle Çin’de önemli bir gelişme gerçekleşmiştir. Bunların sonucu olarak Güney diye anılan gelişmekte olan dünyanın, Kuzey devleri Batı dünyasını yakalamakta olduğu

---

37Eski dönemlerin sabit kur sisteminde Türkiye dahil az gelişmiş ülkeler yerli paranın değerlenmesi olayını sıkça yaşarlardı. Bu değerlenme dönemlerini de yüksek oranlı devalüasyonlar izlerdi. A. Krueger, eskiden beri bu yönde eleştiriler yapar. (Bkz., Journal of Economic Literatüre, June 1994, s. 705)

38Türkiye’de enflasyon oranı 2002’de 29.7, 2003’te 18.4’tür. Sonraki dönemlerde bu oran 10’ları pek aşmamıştır. (TİSK, 2014: 42).

39A. Chari, P.B. Henry’e (2014: 3, 4) göre gerçek ulusal gelirin (GDP) ortalama artış oranı gelişmekte olan ülkelere 1980-1992 döneminde yüzde 3.4, 1993-2012 döneminde yüzde 5.4 olmuştur. Buna karşılık, gelişmiş ülkeler, yıllık olarak, 1980-1992 döneminde yüzde 2.9, 1993-2007 döneminde yüzde 2.8 büyümüştür. (Görüldüğü gibi, bu son sayılarda gelişmiş ülkelerin bunalım dönemi verileri yer almamaktadır.) Aynı yazıda, gelişmekte olan ülkelerin gelişmesinin gelişmiş ülkeler aleyhine olmadığı da belirtiliyor. Yazı gelişme yolunda ideolojilerin yerini disiplinin alması önerilmektedir.

yazılmaktadır. (Human Development Report, 2013: 13; dipnot 16'ya da bakınız.)

Türkiye, aşağıda da belirteceğim gibi, Batı dünyasının bunalımından etkilenmiş ama Güney dünyasının başarısını paylaşamamıştır. Yukarıda da yazdığım gibi, bugünlerde Türkiye yabancı kaynaklarca en riskli ülke olarak gösterilmekte,⁴⁰ kırılğan beş ülkeden (Türkiye, Endonezya, G. Afrika, Brezilya, Hindistan) biri sayılmaktadır.

Son zamanlarda izlenen politikalar ekonominin sağlığını ve geleceğini büyük tehlikeler altına sokmuştur. Çünkü ekonomi büyük açıklar vermiş, büyük yükümlülükler üstlenmiş, her kesim büyük borçlara girmiştir. Nedense bu büyük sayıların her biri, ya TL ya da dolar olarak, 400 milyar civarındadır.

Cari açık 400 milyar doları aşmıştır. Bugünlerde cari açığın GSYH'ye oranı yüzde 7.5 civarındadır. Bu dünya çapında bir zirve orandır. Ülkenin döviz cinsinden yükümlülükleri ile varlıkları arasındaki fark 420 milyar dolara çıkmış, bu farkın GSYH'ye oranı yüzde 55 oranına yükselmiştir. Oysa bu konuda dünyada altında kalınması önerilen sınır yüzde 35'tir.⁴¹

Merkezi yönetim iç borç stoku, 2012 yılında 400 milyar TL civarındadır. (TÜİK, 2012 Yıllık, s. 340) Genel Yönetim iç borç stoku, 2013 üçüncü çeyrekte 419.9 milyar TL'ye çıkmıştır (TİSK (2014: 95) Aynı şekilde, Merkezi Yönetimin Aralık 2013'teki dış borç stoku 183 milyar TL'dir. (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 16).

Türkiye'nin brüt dış borç stoku 2012 yılında 337 milyar dolar (TÜİK, 2012 Yıllık, s. 340), bugünlerde 372 milyar dolardır (Uzunoğlu, 2014: 93). Bu borç kalemi de 400 milyar (dolar) düzeyine yaklaşmaktadır.

Tüketici kredileri 2013 yılı üçüncü çeyreğinde 338 milyar TL'dir (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 27). Hanehalkı borcu ise 2013 yılı 9 uncu ayında 392 milyar TL olmuştur. Bu borcun harcanabilir gelire oranı 2003 yılında yüzde 7.5'ten, 2013'te (9 ay) yüzde 55.2'ye yükselmiştir. (TİSK, 2014: 95)

Son olarak Türkiye'nin bugünlerde ödemek zorunda olduğu kısa vadeli dış borcunu belirtmek istiyorum. "Eylül 2013-Eylül 2014 döneminde Türkiye'nin ödemek zorunda olduğu kısa vadeli dış borç tutarı

40Örneğin ülkelerin risk durumunu gösteren "The Capital-Freeze Index"te Türkiye en riskli ülkeler sıralamasında zirvede yer almaktadır.

41Bu veriler için, (Uzunoğlu, 2014: 93)e bakılabilir.

163.7 milyar dolar” düzeyindedir. (TİSK, 2014: 41) Yukarda açıkladığım gibi, Merkez Bankasının bu borcu karşılayabilecek yeterli döviz rezervi yoktur. Ayrıca Türkiye her ay cari açık vermeyi sürdürmektedir.

Tabii çeşitli sermaye akımları Türkiye’ye kar, kazanç, getiri sağlamak için gelmiş ve gelmektedir. Dışarıda edinemediklerini Türkiye’de aramış ve bulmuşlardır. Yabancılar üçte iki payla sahip oldukları İstanbul borsasında büyük getiriler sağlamış, doğrudan yabancı sermaye tatlı kârlar kazanmış, sıcak para akımları faiz gelirleri elde etmişlerdir.⁴² Son zamanlarda taşınmaz (gayrimenkul), konut yatırımları, özellikle Orta Doğu yatırımcıları için çekici bir yatırım alanı olmuştur.

Türkiye ekonomisi 2002 sonrasında iki farklı dönem yaşamış, 2007 sonrasında ekonomik durum önemli ölçülerde kötüleşmiştir. Türk ekonomisi gelişmiş ülkelerin 2008 ve sonrasında yaşadığı bunalımdan etkilenmiştir. Büyüme oranı 2008’de çok düşük (0.7) olmuş, 2009’da iseeksiye (- 4.8) düşmüştür. (TÜİK, Yıllık 2012: 349) Ortalama büyüme hızı 2002-2006 döneminde yüzde 7.2, 2007-2012 döneminde yüzde 3.3 olmuştur. 2007 sonrasında büyümenin azalmasına karşın cari açık artmıştır.

Bazıları son dönemdeki bu önemli düşüşü toplam faktör verimliliğinin önceki dönemde (2002-2006) yüksekliğine, sonraki dönemde (2007-2012) düşüklüğüne bağlarlar. Ben bu görüşe katılmam. Bence bu düşüşün temel nedeni tüm 2002-2013 döneminde imalat sanayiinin güçsüzlüğünde aranmalıdır.⁴³ Bütün (2002-2013) dönemde Türk ekonomisinde en hızlı büyüyen kesimler inşaat, mülk, emlak, konut kesimleridir.

42“TCMB verilerine göre halen ülkemizde 79 milyar dolar hisse senedi piyasasında, 69 milyar dolar tahvil (DİBS) piyasasında, 11 milyar dolayında da repo piyasasında yabancı sermaye bulunmaktadır.” (TİSK, 2013c: 54)Yalçın Doğan’a (Hürriyet Gazetesi, 31 Aralık, 2013: 12) göre, yabancılar yurtdışına, 1991-2002 döneminde borsada yatırım karşılığında 12 milyar, 2002-2013 döneminde 36 milyar dolar götürüyorlar. Yurt dışına yapılan faiz ödemesi, 1991-2002 döneminde 44 milyar, 2002-2013 döneminde 65 milyar dolar oluyor. Bunların toplamı olarak yabancıların sağladığı ödeme, 1991-2002 döneminde 56 milyar doları, 2002-2013 döneminde 101 milyar doları buluyor.

43TİSK (2014: 58)de yer alan bir tabloda, 2007 ve sonrasında imalat sanayiinde üretim, istihdam, verimlilik ve reel işgücü maliyeti verileri yer almaktadır. Bu verilere göre, 2007-2013 üçüncü çeyrek döneminde üretim 100’den 116.1’e, istihdam 106.2’den 118.0’a, verimlilik 94.2’den 98.4’e, reel işgücü maliyeti 93.3’ten 108.6’ya çıkmıştır. (Tabloda 2010= 100 olarak alınmış, nominal değerler deflate edilmiştir.)

Son dönemin, 2007 sonrasının bir özelliği de Türk ekonomisine akan yabancı sermayenin kalitesindeki düşüştür. Gelişme açısından daha kaliteli olan doğrudan yabancı yatırımların dış akımlar içindeki payı azalmış, sıcak paranın zaten yüksek olan oranı daha da artmıştır. Doğrudan yabancı yatırımların öneminin bu azalmasında, özelleştirmelerin geçmiş dönemdeki ağırlığının düşmesinin önemli katkısı olmuştur. Diğer önemli bir olay olarak da kısa vadeli dış borçlar son dönemde çok artmıştır.

Genel olarak Türk ekonomisi yeterli istihdam yaratamamaktadır.⁴⁴ Bu yetersizlik, 2002 yılı sonrasında da sürmüştür. Ama işlendirme açısından da, 2002-2006 dönemi ile 2007-2012 dönemi arasında önemli bir fark vardır. İstihdam artışı daha hızlı büyüyen 2002-2006 döneminde daha az, daha az büyüyen 2007-2012 döneminde daha fazla olmuştur. Bence, son dönemdeki daha çok işlendirme artışının temel nedeni, metinde açıklandığı gibi, tarım kesimindeki gerçek olmayan, görünürdeki istihdam büyümesidir. Bu görüşü destekleyen bir olgu da, iç göç hızında 2007 sonrasında önemli bir düşüşün yaşanmış olmasıdır.

Bazılarına göre Türkiye'nin cari açık sorunu aslında bir enerji sorunudur. Ben bu görüşü geçerli bulmuyorum. Bence bu konuda gerçek şöyle ifade edilebilir: Enerji sorununun cari açığa önemli bir katkısı vardır, ama cari açık özellikle 2002 sonrasında Türk ekonomisinin çok daha kapsamlı ve tehlikeli bir baş sorunudur.

III

GENEL SONUÇ, GELECEKTEKİ SORUNLAR, UYARILAR

Birçoklarının, bu arada benim kafalarımızda bir ideal kalkınma, büyüme yolu vardır. Buna göre, yenilikler yapma, teknolojik gelişme ve

---

⁴⁴Önceki yazılarımda çok incelemiş olduğum için bu yazıda, Türkiye'nin en büyük sorunlarından biri olan işsizlik konusu üzerinde pek duramadım. Burada birkaç rakam vermek itiyorum. Klasik işsizlik oranı 2002-2007 döneminde yüzde 10'a çok yakındır. Oranı 2009 bunalım yılında yüzde 14 değeriyle zirve yapmış, 2010-2012 döneminde sürekli azalarak, 2012'de yüzde 9.2'ye düşmüş, 2013 yılında ise yüzde 9.7'ye çıkmıştır. Yüzde oranlar ortalaması 2003-2006 döneminde 10.25, 2007-2013 döneminde ise 10.84 olmuştur. (TÜİK, Yıllık, 2008: 160; Yıllık, 2011: 166; Yıllık, 2012: 178; Hürriyet Gazetesi, 7 Mart, 2014: 13). Bir noktaya da dikkat çekmek istiyorum: Başka yazılarımda çok vurguladığım gibi Türkiye'de işsizlik sorunu klasik işsizlik oranlarını gösterdiğinden çok daha ciddi bir sorundur. Bu notta, bu ciddiyeti gösteren bir oranı vermekle yetiniyorum: 2013 yılında gençlerde işsizlik oranı yüzde 18.7'dir.

bunların yarattığı verimlilik artışları; kaliteli yatırıma dayalı yüksek katma değerli üretim; toplumsal adaletin sağlandığı, eşitlikçi, yoksulluklarla savaşılan bir toplum politikası; yolsuzlukları, rantları dışlayan bir iktisat felsefesi bu ideal büyüme yolunun temel yapı taşlarıdır. Ama bu yolun gerçekleşme şansı azdır. Bu nedenle, Türkiye'nin yukarıda anlatmaya çalıştığım, aşağıda özetleyeceğim büyüme model ve deneyimi çerçevesinde hareket etmek istiyorum.

Türkiye'nin 1950 sonrasında benimseyip uyguladığı büyüme, kalkınma yolu dışa bağımlı, tüketime, isteme, dışarıya, dış ticaret açıklarına dayanan bir kapitalist gelişme türü olmuştur. Bu yolda girdilere dayanılır, temel verimlilik artışları köylerden kentlere göçlerle sağlanır, köyler, tarım terkedilir.

Bu model 2002 yılı sonrasında özülle korunmuş, ama gelişmeyi geniş ölçüde dış sermaye hareketleri belirlemiştir. Bol sermaye akımları bugün Türkiye'yi büyük cari açığa sürüklemiş, büyük borç ve yükümlülüklerle karşı karşıya bırakmıştır.

1950 sonrası modelde de durağan şekliyle karşılaştırmalı üstünlüklere uyan bir iktisat politikası izlenirdi. Bu politikada yenilikler dışarda aranır, ithal yoluyla sağlanırdı, yeni teknolojiler, yeni girişimler peşinde koşulmazdı, yeni teknolojilerin yaratılması gelişmiş ülkelerin tekelinde sayılırdı. Son dönemde (2002 sonrası) bu özellikler güçlendirilerek korundu, çünkü sermaye akımlarının egemenliğine geçildi.

Böyle olduğu için, Türkiye ekonomisinin geleceği üzerinde durulduğunda ilk araştırma alanı dünya koşulları olmaktadır. Bence bu koşulların başında şu eğilimler yer almaktadır: Küreselleşme, yeni tür bir kapitalizm, dış sermaye hareketleri, teknolojik gelişme, bu gelişmenin gelir dağılımı ve işsizlik üzerindeki etkileri. Bu konular üzerinde özet açıklamalarla devam ediyorum.

Çalışma ve okumalarımda, özellikle gelişmiş ülkeler bunalımı sonrasında küreselleşmede sınırlama girişim ve hareketlerinin varlığını gözlemledim. Bu sınırlamaya bazıları (örneğin, Bremmer, 2014: 104) "korunmalı (guarded) küreselleşme" diyor. Bu kavrama göre, gelişmekte olan ülke devletleri sanayilerini uluslararası şirketlere açmada çok daha sakıncalı ve yerel çıkarları korumada çok daha istekli davranıyorlar.

Aynı olay diğer bazı kaynaklarda (örneğin, the Economist, October 12th, 2013) kapılanmış (gated) küreselleşme olarak adlandırılmaktadır. Bu kavrama göre devlet yöneticileri, ticarete girecekleri grupları seçmede, yabancı yatırımcılara ekonomik giriş hakkı tanımada, yabancı

sermayeye izin vermede çok daha titiz ve seçici davranmaktadırlar. Tabii, yabancı girişimci ve yatırımcılar da gelecekleri ülkelerin iktisadi ve hukuki durumlarının olumlu olup olmadığını daha yakından izleyerek giriş kararlarını vermektedirler.

Bunlara koşut bir gelişme Çin'in istisnai gelişmesi sonrasında, bu ülkede uygulanan devlet kapitalizminin ikinci bir tür kapitalizm olarak ortaya çıkmasıdır. Bu devlet kapitalizminde serbest piyasa anlayışı geniş ölçüde değişmektedir. Bu yeni anlayış içinde uygulamalar ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Örneğin Çin'de devlet ülkenin büyüme ve istihdamının yarısından fazlasını sağlamakta, ülkenin büyük şirketlerinin çoğu devletin mülkiyetinde bulunmaktadır.

Sermaye hareketlerine hem uygulamada hem de kuramsal yaklaşımlarda çok daha eleştirel bir açıda bakılmaktadır. Uygulamada, ülke sınırları her tür, örneğin sıcak para şeklindeki sermayeye açılmamaktadır. Kuramsal açıdan, neoklasik iktisat yaklaşımı bu alanda geçersiz görülebilmektedir.

Örneğin, (Gourinchas, Jeanne, 2013: 1484)e göre ders kitaplarında yer alan neoklasik büyüme modeli, daha fazla verimlilik artışına sahip ülkeler daha çok yatırım yapmalı ve daha çok yabancı sermaye cezbetmeli şeklinde bir öngörü içerir. Yazı sermaye akımlarının gelişmekte olan ülkeler arasındaki dağılımının bu öngörünün tam tersi olduğunu gösterdiği savındadır. Yani, sermaye daha çok yatırım yapan ve büyüyen ülkelere daha çok akmamaktadır. Yazarlar bu olayı, "tahsis bilmececi" diye niteliyorlar. Sermaye akımlarında tasarrufun ve uluslar arası rezervlerin önemli olduğu bulgularına ulaşıyorlar.

Diğer önemli bir konu teknolojik gelişmenin gelecekteki etkileridir. Metinde açıkladığım gibi; teknolojik gelişme, gelir ve servet dağılımında eşitsizlikler yaratabilmektedir. Son zamanlarda gelişmiş ülkelerde, özellikle ABD'de yaşanan eşitsizlik artışının bir temel nedeni olarak teknolojik gelişme gösterilmektedir. Teknolojik gelişmenin işsizlikte de büyük artışlar yaratması olasılığından bahsedilmektedir.

Tabii tüm bu dünya koşullarının incelenmesi Türkiye ekonomisinin durumu ve geleceği hakkında bilgi edinebilme amaçlıdır. Türkiye ekonomisi sürdürülebilmesi zor kaynaklara dayanmaktadır. Bunları yukarda açıkladım. Burada iki noktayı belirterek yazımı tamamlıyorum.

İlk nokta, Türk ekonomisinde çok önemli yeri olan rant peşinde koşma eğilimidir. Yoksulluklarla içiçe olan bu rant yaratma, rant kullanma eğilimleri siyasal piyasaların varlığını ve önemini akla getirmektedir.

Yeni bir yazı (Brou, Ruta (2013: 878), rant peşinde koşmanın önemini vurgulamakta, iktisatçıların ekonomik piyasalar üzerinde yoğunlaştığını, oysa şirketlerin rant peşinde koşarak siyasal piyasalarda da kâr sağlayabildiğini söylemektedir.

Yazı aşağıdaki bulgulara ulaşıyor: Rant peşinde koşma iki yolla büyümeyi etkilemektedir: İlk etki, iktisadi rekabeti gözardı etmeye yol açmakta, böylece yenilikleri azaltmaktadır. İkinci etki denge durumunda firmaların sayısını değiştirmektedir. İlk etki eksi yöndedir, ikincisinin etkisi belirli değildir. Bu etkiler iktisadi ve siyasal piyasaların çeşitli niteliklerine bağlıdır.

İkinci nokta gelecekte bunalım yaşama olasılığıdır. Bu olasılık beni korkutmaktadır. Çeşitli bunalım türleri vardır: Mali (finansal) bunalımlar, banka, borç bunalımları; kur bunalımları, şirket (bilanço) bunalımları gibi. Bunlar genellikle birbirleriyle içiçe geçmiş şekillerde yaşanır. Daha önemlisi her bunalım diğerinden farklıdır, her zaman ve her ülkenin bunalımı az ya da çok kendisine özgü bir nitelikte ortaya çıkar.

Beni en çok korkutan bu kez bunalımın, borçlu Avrupa'nın yaşadığı, yaşamakta olduğu gibi uzun süreli, birden fazla dibe vurma eğilimli olabilme olasılığıdır. Türkiye'de geçmiş bunalımlar genellikle bir ya da iki yıl sürer, kökenlerinde de kur artışları, devalüasyonlar, enflasyon baskıları, dışalım zorlukları yatardı. Bunalımda cari fazla verilebilirdi. Bugün ve gelecekte ise cari fazla verilebilmesi çok zor görünmekte, ekonominin büyüme yaratmayan zorunlu işlemlerini sürdürebilmek için bile her ay önemli ölçülerde cari açık verilmesi gerekmektedir.

10 Mart 2014

Ankara

KAYNAKÇA

- ACEMOĞLU, D., D. AUTOR, D. DORN, G.H. HANSON, B. PRICE (2014): Return of the Solow Paradox? IT, Productivity, and Employment in U.S. Manufacturing, NBER Working Paper, No: 19837, January 2014.
- AKTAŞ, A. (2013): Röportaj, "Dviz Borcu Baskı Yaratır", Sanayi, İstanbul Sanayi Odası Dergisi, Ekim 2013, s. 58-61.
- AKYÜZ, Y. (2012). The Financial Crisis and the Global South, A Development Perspective, Pluto Press in Association With South Center, South Centre.
- ALESINA, A., P. GIULIANO (2013): Family Ties, NBER Working Paper, No. 18966, April 2013.
- ANDREONİ, J. (2005): R.H. Frank'ın "What Price the Moral High Ground? Ethical Dilemmas in Competitive Environments", Princeton University Press, 2004, kitabı üzerine değerlendirme yazısı, journal of Economic Literature, September 2005, pp. 828, 829.
- AUTOR, D.H., D. BORN (2013): The Growth of Low-Skill Service Jobs and The Polarization of the US Labor Market, The American Economic Review, August 2013, pp. 1553-1597.
- BACKHOUSE, R.E. (2010): The Puzzle of Modern Economics, Science or Ideology?, Cambridge University Press, 2010.
- BALAKRISHNAN, R., STEINBERG, C., SYED, M. (2013): An Achilles' Heel, IMF, Finance and Development, December 2013, pp. 28-31.
- BAŞBAKANLIK, Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı (2013): Sessiz Devrim, Türkiye'nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri, Ağustos 2013, I. Basım.
- BESLEY, T. (2013): What's the Good of the Market? An Essay on Michael Sandel's "What Money Can't Buy", The Journal of Economic Literature, June 2013, pp. 478-495.
- BOULHOL, H., de SERRES, A. (2010): The Impact of Economic Geography on GDP per Capita in OECD Countries, P.A.G. Van Bergeijk, S. Brakman (ed.) (2010): The Gravity Model in International Trade, Cambridge University Press, 2010, içinde, pp. 323-353.

- BOURGUIGNON, C., C. MORRISON, (2002): Inequality Among World Citizens: 1820-1992, The American Economic Review, September 2002, pp. 727-744.
- BREMMER, J. (2014): The New rules of Globalization, Harvard Business Review, January-February, pp. 103-107.
- BROCKMAN, J. (2008): Culture, Nassim Nicholas Taleb'in kaynakçada yer alan yazısına "Introduction).
- BROU, D., M. RUTA (2013): Rent-Seeking, Market Structure, and Growth, The Scandinavian Journal of Economics, Vol. 115, 2013, No. 3, 878-901.
- BULUTAY, T. (1972): İktisadi Büyüme Modelleri üzerine Açıklamalar ve Eleştirmeler, SBF Yayınları, No: 341, Sevinç Matbaası, Ankara.
- BULUTAY, T. (1975): Türkiye'nin 1923-1972 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler, İ.Ü., İktisat Fakültesi, Maliye Enstitüsü Konferansları, Yirmiüçüncü Seri-Sene 1974, fakülte Matbaası, İstanbul 1975, s. 143-208.
- BULUTAY, T. (1981): Türkiye'nin 1950-1980 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler, SBF yayını.
- BULUTAY, T. (1995): Yeni Büyüme Kuramları ve Büyüme, Kalkınma Konularında Diğer Bazı Yaklaşımlar, DPT Yayını, Ocak 1995.
- BULUTAY, T. (2005): Türkiye Ekonomisinde Uluslararası Ticaret ve Döviz Piyasalarında 1980 Sonrası Gelişmelerin Temel Nitelikleri, Prof. Dr. H. Erlat (ed.), Bölgesel Gelişme Stratejileri ve Akdeniz Ekonomisi, Türkiye Ekonomi kurumu Yayını, Ankara, 2005, s. 21-85.
- BULUTAY, T. (2009): Kriz ve Kriz Sonrası Ekonomi ve Finansta Olan Gelişmeler, Mülkiye Dergisi, Yaz/2009, 263, s. 27-60.
- BULUTAY, T. (2011): Türkiye'nin Son Yıllardaki Sağlıksız, Yetersiz, Oynak Gelişmesi Hakkında Düşünceler, S. Şahinkaya, N.İ. Ertuğrul (eds.): Bilsay Kuruç'a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Yayın No: 2011/2, Kasım 2011, Ankara.
- BULUTAY, T. (2012(2013)): Eski ve Yeni Büyüme Etkenleri ve Türkiye'nin Büyümesi, A.A. Aşıcı, M. Hisarcıklılar, İ. İlkaracan, D.G. Karakaş, T. Kaya, Ümit Şenesen'e Armağan Paylaşımlar: Sayılarla Türkiye Okonomisi, Literatür Yayınları: 682, 2013. Aynı yazı www.mulkiye.org.tr sitesinde 2012'de yer almıştır.

- BUSSIÈRE, M., CHENG, G., CHINN, M. D., LISACK, N. (2014): For a Few Dollars More: Reserves and Growth in Times of Crises, NBER, working Paper, 19791, January 2014, Internette (51. Sayfa).
- CHARI, A., P.B. HENRY (2014): Learning From the Doers: Developing Country Lessons for Advanced Economic Growth, NBER Working Paper, No: 19934, February 2014.
- ÇOLAK, Ö.F. (2013): Cari Açık, Yatırım-Tasarruf ilişkisi ve Bankacılık Sektörü, TİSK, İşveren, Eylül-Ekim 2013, s. 44-47.
- DEATON, A. (2013): Unwinding Inequality, Harvard Business Review, December 2013, s. 42.
- DOEPKE, M., ZİLİBOTTİ, F. (2013): Culture, Entrepreneurship, and Growth, NBER, Working Paper, No: 19141, June 2013.
- DOW, G.K., REED, C.G. (2013): The Origins of Inequality: Insiders, Outsiders, Elites, and Commoners, Journal of Political Economy, June 2013, pp. 609-641.
- EDWARDS, S. (1993): Openness, Trade Liberalization, and Growth in Developing Countries, Journal of Economic Literature, September 1993, pp. 1358-1393.
- EŞİYOK, B.A. (2013): Dış Borç Göstergeleri, Cumhuriyet Gazetesi, Bilim Teknoloji, 8 Kasım 2013, s. 14, 15.
- FELİPE, J. KUMAR, U., USUI, N., ABDON, A. (2013): Why Has China Succeeded? And Why it Will Continue to Do So, Cambridge Journal of Economics, July 2013, pp. 791-818.
- FERGUSON, N. (2011): (çeviren: N. Elhüseyni) Uygarlık, Batı ve Ötekiler, Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- F.M. SHERER (2000): The Emigration of German-Speaking Economists After 1933, Journal of Economic Literature, September, 2000, pp. 614-626.
- FURCERİ, D., P. LOUNGANİ (2013): Who Let the GINI OUT? IMF, Finance and Development, December 2013, pp.25-27.
- GORTON, G.B. (2012): Misunderstanding Financial Crises, Why We don't See Them Coming, Oxford University Press, 2012.
- GOURINCHAS, P-O., O. JEANNE (2013): Capital Flows to Developing Countries: The Allocation Puzzle, The Review of Economic Studies, October 2013, pp. 1484-1515.

- GRİGG, N.S. (2010): Infrastructure Finance, The Business of Infrastructure For a Sustainable Future, John Wiley and Son's, Inc., 2010.
- HELPMAN, E. (2004(2010)): The Mystery of Economic Growth, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 2004(2010).
- HELPMAN, E., MELITZ, M., RUBENSTEIN, Y. (2008): Estimating Trade Flows: Trading Partners and Trading Volumes, The Quarterly Journal of Economics, May 2008, pp. 441-487.
- HOEKMAN, B. (2013): Adding Value, IMF, Finance and Development, December 2013, pp. 22-24.
- HOSHİ, T. (2013): W.R. GARSIDE, Japan's Great Stagnation: Forging Ahead Falling Behind, Cheltenham U.K., and Northampton, Mass.: Elgar, 2012, kitabı üzerine değerlendirme yazısı, Journal of Economic Literature, June 2013, pp. 548, 549.
- HUMAN DEVELOPMENT REPORT (2013): The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World, Published for the United Nations Development Programme (UNDP).
- İLTER, F. (2013). WEF 2013-2014 Küresel Rekabet Gücü Raporu ve Türkiye'nin Reform İhtiyacı, TİSK, İşveren, Eylül-Ekim 2013, s. 94, 95.
- KALKINMA BAKANLIĞI (2013a): Orta Vadeli Program, 2014-2016, Ekim 2013, Ankara.
- KALKINMA BAKANLIĞI (2013b): Onuncu Kalkınma Planı, 2014, 2018, 2023, Ankara 2013.
- KALKINMA BAKANLIĞI (2013c): Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), 2013 Yılı Programı.
- KALKINMA BAKANLIĞI (2013d): İşgücü Piyasasındaki Gelişmelerin Makro analizi, Yönetici Özeti, Aralık 2013.
- KALKINMA BAKANLIĞI (2014): Ekonomik Gelişmeler, Ocak 2014.
- KRUGMAN, P. (1994): The Myth of Asia's Miracle, Foreign Affairs, November/December 1994, pp. 62-78.
- KUBAN, D. (2013): Batılı ve Diğerleri, Cumhuriyet, Bilim Teknoloji, 11 Ekim 2013, s. 5.

- KURAN, T. (2004): Why the Middle East is Economically Underdeveloped. Historical Mechanisms of Institutional Stagnation, The Journal of Economic Perspectives, Summer 2004, pp. 71-90.
- LEVINE, R., RUBENSTEIN, Y. (2013): Liberty For More: Finance and Educational Opportunities, NBER, Working Paper, No: 19380, August 2012.
- MARTINEZ-ZARZOSO, I., MARQUEZ-RAMOS, L. (2005): International Trade, Technological Innovation and Income: A Gravity Model Approach, IVIE Working Paper No. 2005-15, Catellon: IVIE.
- MERCAN, M. (2013): Türkiye'nin Enerji Görünümü, EkoStrateji Dergisi, Ekim 2013, s. 40-45.
- MILANOVIĆ, B. (2011): "More or Less", Income Inequality has risen over the past quarter-century instead of falling as expected, IMF, Finans and Development, September 2011.
- NEW SCIENTIST (2011). Revealed-the Capitalist Network that Runs the World, 24, October 2011, internetten alındı.
- ÖZLALE, Ü. (2013): Döviz Kuru Fiyat İstikrarını Hedefleyen Merkez Bankası İçin Neden Önemli? Döviz Kurundan Fiyatlara Geçiş Etkisi, TİSK , İşveren, Eylül-Ekim 2013, s. 48-50.
- RAVILLION, M. (2013): The Idea of Antipoverty Policy, NBER Working Papers, No: 19210, July 2013.
- RODRİK, D. (2005): Growth Strategies, P. Aghion, S.N. Durlauf (Ed.), Handbook of Economic Growth, Volume 1A, Elsevier, North-Holland, Amsterdam 2005, içinde, pp. 967-1014.
- SERDAROĞLU, T. (2013): Türkiye'de Finansal Açıklık ve Toplam Faktör Verimliliği, Uzmanlık Tezi, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Eylül 2013.
- SHERER, F.M. (2000): The Emigration of German-Speaking Economists After 1933, Journal of Economic Literature, September 2000, pp. 614-626 (Yazımda internet nüshası, s. 1-15'i kullanıyorum.)
- SHENGGEN, Fan, Ravi Kambur, Shang-Jin Wei, X. Zhang (2013): The Economics of China, Successes and Challenges, NBER Working Paper, 19648, November 2013, 51 sayfa.
- SPOLAORE, E., WACZIARG, R. (2013). How Deep Are the Roots of Economic Development?, Journal of Economic Literature, June, 51(2), pp. 325-369.

- STGLİTZ, J.E. (2013): Stable Growth in an Era of Crises. Learning from Economic Theory and History, Türkiye Ekonomi Kurumu Dergisi, Ekonomi-tek, Ocak 2013, s. 1-39.
- TALEB, N. N. (2008): The Fourth Quadrant: A Map of the Limits of Statistics, Edge (15 Eylül 2008).
- TEKELİ, İ. (2013): Dünyanın Yaşamakta Olduğu Dönüşüm Sırasında Türkiye’de Kendi Özgüllüğü İçinde Bir Dönüşüm Yaşarken, Mekan Organizasyonu Nasıl Yeniden Yapılandırılıyor?
- TİMUR, T. (2013): G. AKDEMİR, Onur Yazarı, Cumhuriyet Kitap, 31 Ekim 2013, s. 8-18.
- TİSK (2013a): İşveren, Eylül-Ekim 2013, Cilt 51, sayı 5.
- TİSK (2013b): İşveren, Kasım-Aralık 2013, Cilt 51, sayı 6.
- TİSK (2013c): 25. Genel Kurul Çalışma Raporu, 14-15 Aralık 2013, Ankara 2013.
- TİSK (2014): İşveren, Ocak-Şubat, 2014, Cilt 52, Sayı 1.
- TODARO, M.P., S.C. SMITH (2011): Economic Development, Eleventh Edition, 2011, Addison-Wesley is an Imprint of Pearson.
- UZUNOĞLU, S. (2014): Döviz Açıkları ve Kur Riski, TİSK, İşveren, ocak-Şubat 2014, s. 91-94.
- VAN BERGEİJK, P.A.G., BRAKMAN, S. (2010): Introduction, The Comeback of the Gravity Modell, P.A.G., Van Bergeijk, S. Brakman (Eds.) (2010): The Gravity Model in International Trade, Cambridge University Press, içinde, pp. 1-26.
- VOIGTLANDER, N., V. HANS-JOACHIM (2013): Gifts of Mars: Warfare and Europe’s Early Rise to Riches, Journal of Economic Perspectives, Fall 2013, pp. 165-186.
- VON KROGH, G. (2012): J. Lerner, M. Schankerman, The Comingled Code: Open Source and Economic Development, adlı kitabı üzerinde değerlendirme yazısı, The Journal of Economic literatüre, March 2012, pp. 204-207.
- WISMAN, JON, D. (2013): Wage Stagnation, Rising Inequality and the Financial Crisis of 2008, Cambridge Journal of Economics, 2013, 37, pp. 921-945.

YELDAN, E. (2013): "Faiz Lobisi" Söylencesi; Cumhuriyet Gazetesi, 2 ekim 2013, s. 13.

YELDAN, E. (2014): 2014'ün Tehdidi: Döviz Açığı, Cumhuriyet Gazetesi, 1 Ocak 2014, s. 11.